

T A M P E R E E N Y L I O P I S T O

T u u l a H o c k m a n

"...IN HONOREM SANCTE CRUCIS ET SANCTE ANNE"

Hattulan Pyhän Ristin kirkon myöhäiskeskiaikaisen
maalauskuvaraston suunnittelu

Suomen historian pro gradu -tutkielma

Tampere 1988

Tampereen yliopisto

Historiatieteen laitos

HOCKMAN, TUULA: "...in honorem sancte crucis et sancte Anne" - Hattulan Pyhän Ristin kirkon myöhäis-keskiaikaisen maalauskuvasaston suunnittelu

Pro gradu -tutkielma 130 s., 12 liitettä

Suomen historia

Joulukuu 1988.

Hattulan Pyhälle Ristille ja Pyhälle Annalle pyhitetyn kirkon 1510-luvulla valmistunut kalkkimaalauskuvasasto on Suomen laajin. Siihen verrattava on vain Lohjan kirkon kuvasasto.

Taidehistoriallisessa tutkimuksessa Hattulan kirkon maalauksissa on nähty tyylillisiä yhteyksiä mm. ruotsalaisen ns. myöhemmän Tierpin koulukunnan töihin. - Maalauskuvasastojen avulla on selitetty jopa kuvasastojen aiheiden valintaa. Siten on Vanhan Testamentin aiheiden puuttumisen suomalaisista kuvasastoista vielä 1400-luvun jälkipuoliskolla selitetty johtuneen siitä, että suurin osa 1400-luvun puolivälin jälkeen valmistuneista maalaukskuvasastoista kuuluu Kalannin koulukuntaan, jonka töille on ominaista se, ettei niihin kuulu Vanhan Testamentin aiheita - samoin kuin hieman aikaisemmalle ruotsalaiselle Tierpin koulukunnalle, jonka jatkona taidehistoriassa Kalannin koulukuntaa on pidetty.

Tässä työssä on selvitetty maalauskuvasastojen suunnittelua säilyneen kirjallisen lähdeaineiston, lainsäädännön sekä kalkkimaalausten avulla. On tutkittu nimenomaan Hattulan kirkon maalauskuvasastoa, mutta vertailuaineistona on käytetty myös tietoja muista suomalaisista kuvasastoista sekä eräiden Ruotsin ja Tanskan alueiden kuvasastoista.

On osoittautunut, että vähiten ovat kuvasastojen suunnitteluun vaikuttaneet maalarit - ja siten myös maalauskuvasastot. Heidän osuutensa työssä oli maalausten taiteellinen toteuttaminen. Kuvasastojen rahoittajien, lahjoittajien osallistuminen on sekin ollut todennettavissa vain eräiden pyhimysaiheiden valinnan kohdalla. Maalauskuvasastoissa on kuitenkin vain pyhimyksiä, jotka sisältyvät Turun hiippakunnan pyhimyskalenteriin.

Turun hiippakunnan alueen maalauskuvasastot poikkeavat ruotsalaisista ja tanskalaisista kuvasastoista aihevalinnoiltaan. Vanhan Testamentin aiheita on Suomessa huomattavan vähän. Laajoissakin kuvasastoissa, kuten Hattulassa ja Lohjalla, kerrotaan Kristuksen elämäntarina, pelastushistoria kronologisesti tavalla, joka johtaa kirkon alkeisopetuksen keskeisestä uskonkappaleesta, apostolisesta uskontunnustuksesta. - Turun piispa ja tuomiokapituli ovat tiukasti valvoneet maalauskuvasastojen suunnittelua ja onnistuneet siinä määrin, että voi puhua Turun piispan kuvaohjelmasta.

SISÄLLYSLUETTELO

I	TAIDETTA JA TUTKIMUKSIA	
	1. Suomen keskiaikaisten kirkkojen maalaukset	1
	2. Hattulan Pyhän Ristin kirkko ja sen maalaukset	9
	3. Lähteet ja kirjallisuus	18
II	MAALAUSTEN SUUNNITTELU JA KUSTANTAMINEN	
	1. Piispa ja tuomiokapituli	22
	2. Maalari, pitäjänmiehet ja lahjoittajat	31
	3. Hattulan kirkon vaakunat - maalausten ajoitus	36
III	PYHIMYSAIHEISET MAALAUKSET	
	1. Pyhimysaiheet ja lahjoittajat	46
	2. Pyhä Anna ja Pyhä Risti -aiheet	60
	3. Pääalttarin paikka ja krusifiksi	66
IV	APOSTOLIT	
	1. Apostolinen uskontunnustus taiteessa	72
	2. Hattulan apostoli- ja profeetta-aiheet	82
V	KRISTUKSEN ELÄMÄNVAIHEET	
	1. Biblia pauperum	90
	2. Pelastushistoria	97
VI	MAALAUKSET JA KANSANOPETUS	109
VII	PIISPAN KUVAOHJELMA	121
	LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	126
	LIITTEET	

I TAIDETTA JA TUTKIMUKSIA

1. Suomen keskiaikaisten kirkkojen maalaukset

Vanhimmat Suomessa - keskiaikaisen Turun hiippakunnan alueella - säilyneet maalaukset ovat Ahvenanmaalla. Jomalan ja Lemlandin kirkkojen maalaukset on ajoitettu 1200-luvun lopulle. Sundin kirkon maalaukset on ajoitettu noin vuoden 1300 tienoille. Maalaukset eivät muodosta yhtenäistä ryhmää aihevalinnaltaan eivätkä tyyliltään. Kaikkien kolmen kirkon maalaukset poikkeavat tyyliltään toisistaan. Kun Lemlandin kirkossa vielä on erotettavissa kaksi toisistaan tyylillisesti poikkeavaa maalausvaihetta, jakautuvat nämä varhaisimman vaiheen 28 maalausta¹ peräti neljään eri maalaustyyliin. Vain Jomalan kirkon Tuhlaajapoika-aiheiset maalaukset ja Lemlandin Pyhää Nikolausta ja Aleksandrian Pyhää Katariinaa esittävät maalaukset ovat tyyliltään jossain määrin samantyyppisiä.

Ahvenanmaan varhaisia maalauksia yhdistää siis vain niiden maantieteellinen läheisyys ja ajoitus. Lisäksi ne kaikki poikkeavat tyyliltään myöhemmästä keskiaikaisesta maalauksesta. Samat aiheet sen sijaan toistuvat myöhemmissä kuvastoissa. Vain Jomalan kirkon Tuhlaajapoika-aiheinen kuvasarja jää tämän aiheen ainoaksi edustajaksi Suomen keskiajan maalaustaiteessa.

1 Tämä ja myöhemmin mainitut maalausten lukumäärät perustuvat Museoviraston historian osaston ikonografisen kortiston tietoihin ellei toisin mainita.

Museoviraston historian osaston ikonografisessa kortistossa on tiedot kaikkiaan 1552 keskiaikaisesta kirkkomaalauksesta, joiden aiheet ovat määriteltävissä.¹ Ahvenanmaan varhaisten maalausten osuus, 28 maalausta, on siis hyvin vähäinen.

Karkun (Sastamalan) kirkon maalauksista on kaksi ajoitettu 1300-luvun alkuun. 1300-luvun lopulta on viisi maalausta Mynämäen kirkossa. Samassa kirkossa on yhdeksän maalausta 1400-luvun ensimmäiseltä puoliskolta, mahdollisesti vuosilta 1425-1450. Nousiaisten kirkon 24 maalausta ovat 1300-luvun lopulta tai 1400-luvun alusta. Finströmin kirkossa arvioidaan lisäksi yhden maalauksen olevan 1400-luvun alusta ja vielä Turun tuomiokirkossa kaksi maalausta 1440-luvulta. Koko 1300-luvulta ja 1400-luvun ensimmäiseltä puoliskolta on siis säilynyt vain 34 maalausta.

Suurin osa maalauksista ajoittuu keskiajan lopulle, 1400-luvun jälkipuoliskolle ja 1500-luvun alkuun.

Museoviraston ikonografisessa kortistossa ei ole mainintoja kirkkojen maalauskoristeluun kuuluvasta ornamenttiikasta. Kortisto keskittyy nimettävissä oleviin aiheisiin. Edellä mainituissa Ahvenanmaan varhaisissa kuvastoissa ei ole säilynyt ornamenttiikkaa, ellei sellaiseksi haluta katsoa eräisiin kuva-aiheisiin kiinteästi liittyvää koristelua. Siten on esimerkiksi Sundin kirkon pyhimysaiheet rajattu seinäpinnasta koristeellisiin reunuksin. Ornamentiikka ei kuitenkaan näissä kirkoissa muodosta itsenäisiä kuvioita.

1 Kortistossa on lueteltu lisäksi vihkimäristit ja tunnistamattomia fragmentteja, jotka tässä työssä on jätetty tarkastelun ulkopuolelle Hattulan maalauksia lukuunottamatta.

Myöhemmissä kuvastoissa ornamentiikka on mukana - mm. edellä mainituissa Mynämäen, Nousiaisten ja Turun tuomiokirkon 1300-luvun lopulta ja 1400-luvun alusta peräisin olevissa kuvastoissa. Erilaiset ornamenttiraidat koristavat holvien ruoteita, arkadi- ja vyökaaria. Ornamenttikuviot, usein kasvistosta johdetut kiekkurat tai geometriset kuviot saattavat täyttää holvien pinnat kokonaankin.

L. Wennervirta on tutkimuksessaan "Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus" selvittänyt ornamentiikkaa ja sen kuvioaiheita ja on mm. todennut Suomen kirkkojen ornamentiikkasayhteyksiä Ruotsin vastaavanlaiseen koristeluun.

Ornamentiikka on osa kirkkojen maalauskoristelua keskiajan lopulle saakka. Keskiajan viimeisinä vuosikymmeninä sen muodot kuitenkin yksinkertaistuvat. Ornamentiikka väistyy taka-alalle ja kirkkojen koristelua hallitsevat muut, kertovat kuva-aiheet.

Tähän ornamenttikuvioiden ryhmään liittyvät myös Hattulan Pyhän Ristin kirkon kaksi aikaisempaa kuvastoa. Varhaisempi näistä on määriteltävissä lähinnä geometriseksi. Nuoremmasta säilyneet fragmentit taas ovat kehysten reunustamia fantasia-kukka-aiheita. Emil Nervander on tehnyt löytämistään fragmenteista kalkkeeraukset tutkiessaan kirkon maalauksia vuonna 1886. Kummastakin maalauskerroksesta on lisäksi joitain katkelmia nähtävissä itse kirkossa. Uudempaan, kukka-aiheiseen kuvastoon on liittynyt myös joitain vaakunoita. Kumpikin maalauskerros on tyydyttävä ajoittamaan väljästi 1400-luvulle.

Oman ryhmänsä Suomen keskiajan kirkkojen maalaustaiteessa muodostaa tyyllisuunta, jonka aiheistoon kuuluu erilaisia maagisiksi määriteltäviä merkkejä, laivoja, jatulintarhoja

ja eläinaiheita, kuten lintuja ja kettuja, mutta myös selkeästi kristillisiä aiheita.

Tyylisuunnasta käytetään tutkimuksessa nimitystä primitiivinen taide. Maarian kirkon kuvasto on tyylin selkeä edustaja. Maariassa on kuva-aiheiden lisäksi joitain tekstejä: "sancta mar", "ora pro nobis"¹ ja "Maria": Maarian kirkkoon on maalattu piispa Olavi Maununpojan vaakuna, jonka perusteella kuvasto on ajoitettu 1450-1460-luvuilla tehdyksi. Samaan primitiiviseksi nimitetyn taiteen ryhmään kuuluvat myös mm. edellä mainittujen Nousiaisten ja Mynämäen kirkkojen maalaukset, sekä mm. Sipoon, Pernajan, Helsingin pitäjän, Karjaan ja Pyhtään kirkkojen maalaukset, joissain tapauksissa osittain.

Perusteluna ryhmittelyssä on aihevalinnan lisäksi maalaustyyli. Maalaukset on tehty yhtä väriä käyttäen, viivat ovat vahvoja ja selkeitä. Maalaukset eivät täytä läheskään koko seinä- tai holvipintaa, vaan vapaata tilaa jää runsaasti maalausten väliin. Maalaukset on sijoitettu tavalla, jota ainakin ensi silmäyksen jälkeen voi sanoa sattumanvaraiseksi.

Primitiiviselle taiteelle ei löydy esikuvia ainakaan Ruotsista. Ainoa primitiivistä taidetta käsittelevä tutkimus on Anna-Lisa Stigellin "Kyrkans tecken och årets gång". Kuten jo tutkimuksen nimestä voi päätellä, hän on löytänyt yhteyksiä eräiden primitiivisen taiteen aiheiden ja keskiaikaisten kalenterimerkkien välillä. Mm. kalenterisauvoissa oli kirkolliset juhlapyhät, kuten esimerkiksi pyhimysten juhlat merkitty tietyin symbolein. Näitä vastaavia symboleja, merkkejä, on mukana primitiivisessä taiteessa.

* suomeksi: "rukoile puolestamme".

Eläinaiheet vievät ajatukset bestiaareihin, eläintarinoihin, joiden sisältö oli paitsi viihdyttävä, ennen kaikkea opettava. Primitiivisen taiteen ja keskiajan bestiaarien yhteyksiä ei valitettavasti ole tutkittu. Koska siihen ei tässäkään yhteydessä ole mahdollisuutta, on tyydyttävä vain toteamaan, että tähän ryhmään kuuluvat maalaukset saattoivat palvella myös kansanopetusta.

Primitiiviseen tyyliin tehdyt maalauskuvasotot on ajoitettu 1400-luvun puolivälin tienoille, lähinnä 1450- ja 1460-luvuille, jonka jälkeen tyyli alkaa väistyä. Vielä 1490-luvulla on kuitenkin maalattu Huittisten kirkon maalaukset, jotka voitaneen katsoa tähän ryhmään kuuluviksi.

Runsaimmat maalauskuvasotot ja yleensäkin pääosa keskiaikaisista maalauksista on 1470-luvulta ja sen jälkeisiltä keskiajan vuosikymmeniltä. Tältä noin 50 vuoden jaksolta peräisin olevat kuvasotot on taidehistoriallisessa tutkimuksessa pyritty ryhmittelemään maalauskoulukunnittain. Näitä koulukuntia ja niiden ominaispiirteitä käsitellään muissa tutkimuksissa laajasti, joten tässä tyydytään esittelemään ne vain viittauksenomaisesti.

Varhaisin koulukunnista on Pietari Henrikinpojan eli Kalannin koulukunta, jonka työt on ajoitettu noin vuosiin 1470-1490. Koulukunnan töihin lasketaan Perniön, Karjaan, Laitilan, Kalannin, Paraisten, Sauvon, Kaarinan ja Taivassalon maalaukset, joskin Perniön, Sauvon ja Kaarinan kuuluminen tähän koulukuntaan näyttää olevan kiistanalainen. Kalannin koulukunnan töissä on nähty yhtäläisyyksiä ruotsalaiseen Tierpin koulukuntaan. Yhtäläisyyksiä on ornamenttikassa, mutta myös aihevalinnoissa niitä on nähty. Tierpin koulukunnan töitä ei Ruotsissa ole tavattu vuoden 1470 jälkeiseltä ajalta

ja onkin esitetty olettamus, että koulukunnan maalarit olisivat tuolloin siirtyneet Suomeen.

Hollolan maalaukset 1480-luvulta (osa 1520-1530-luvulta) ja Kumlingen maalaukset noin vuodelta 1500 jäävät koulukuntien ulkopuolelle. Hollolan maalauksille ei ole löydetty esikuvaa. Kumlingen maalauksista taas on löydetty yhtäläisyyksiä sekä Ruotsissa toimineen Albertus Pictorin ryhmän että Tierpin tyyppin töille.

Espoon, Inkoon ja Siuntion kalkkimaalaukset muodostavat yhdessä ryhmän, jonka kuvien tekniikassa ja ornamentiikassa on löydetty yhteisiä piirteitä. Kuvastot on ajoitettu noin vuosiin 1500-1510. Nilsén korostaa ryhmän tyyllillisiä yhteyksiä Ruotsin Knutbyn kirkon maalauksiin. Wennervirta on viitannut Baltiasta tulleisiin vaikutteisiin.

Nilsén on selvittänyt Rymättylän kirkon maalausten tekijän. Maalaukset on tehnyt Tukholmassa toiminut taiteilija Lars Snickare, jonka Hemming Gadh mainitsee eräässä kirjeessään Turun tuomiokapitulille vuonna 1514. Rymättylän maalaukset poikkeavat tyylliltään kaikista muista.

Hattulan ryhmään kuuluvat Hattulan ja Lohjan kirkkojen maalaukset. Maalausten esikuvana on mainittu sekä Baltia että Ruotsi. Baltiaa on ensimmäisenä esittänyt Nygren. Valitettavasti Baltian keskiaikaiset maalaukset ovat edelleen myöhempien aikojen kerrostumien peitossa, joten todisteita tälle käsitykselle ei ole saatu. Riitta Pykkänen on todennut yhtäläisyyksiä Albertus Pictorin töihin Lohjan kohdalla. Nilsén vuorostaan on löytänyt yhtäläisyyksiä Edebon kirkon maalauksiin. Maalausten tyyllillinen alkuperä jää toistaiseksi avoimeksi; mainittakoon vielä, että näiden maalausten kohdalla on viitattu myös kotimaiseen mestariin.

Maalauskuvas-tojen jakautumisessa tiettyihin koulukuntiin on käytetty pääasiallisena perusteena ornamenttiikkaa, ornamenttikuvioiden sijoittumista muuhun kuvastoon ja ornamenttien kuvioaiheita ja niiden maalaustapaa. Maaluskoulukunnat ovat tutkijoiden luomia tutkimuksen apuvälineitä, jotka varmasti ovat tarpeen - tekevähän ne mahdolliseksi hieman helpommin hallita maaluskuvastojen ja maalauksien runsautta. Koulukunnat näyttävät kuitenkin saaneen tutkimuksen edetessä miltei sielun ja hengen. Niitä käytetään selittämään jopa kuva-aiheiden valintaa. Nilsén esimerkiksi selittää vanhatestamentillisten aiheiden puuttumisen Suomen 1400-luvun kuvastoista sillä, että ne puuttuvat Tierpin koulukunnan töistä. Olihan Kalannin koulukunta katsottu Tierpin koulukunnan työn jatkajaksi.

Nilsénin selitys ei kuitenkaan vastaa kysymykseen, miksi vanhatestamentilliset aiheet puuttuvat Suomen kuvastoista 1400-luvulla muistakin kuin Kalannin koulukunnan töistä. Se ei myöskään selitä, miksi Suomen kirkkoihin maalattiin kuvastoja, jotka voidaan liittää juuri Tierpin koulukunnan töihin. Olisihan Ruotsista ollut ainakin 1430-luvulta alkaen mahdollista ottaa malliksi sellaisiakin kuvastoja, joihin kuului myös vanhatestamentillisiä aiheita.

Sama pätee 1500-luvun kuvastoihin. Hattulan tai Lohjan kirkkojen maaluskuvastoja ei voida selittää sillä, että ne ovat samanlaisia tai samankaltaisia kuin Edebon kirkon maalaukset, Albertus Pictorin koulukunnan työt tai tuntemattomat Baltian kirkkojen maalaukset. Baltiassa, Ruotsissa, Tanskassa ja Pohjois-Saksassa on ollut runsaasti kuvastoja, joista valinta on voitu tehdä. Jostain syystä on kuhunkin kirkkoon valittu oma kuvasto, joka yleensä aina joiltakin osin poikkeaa muista kuvastoista.

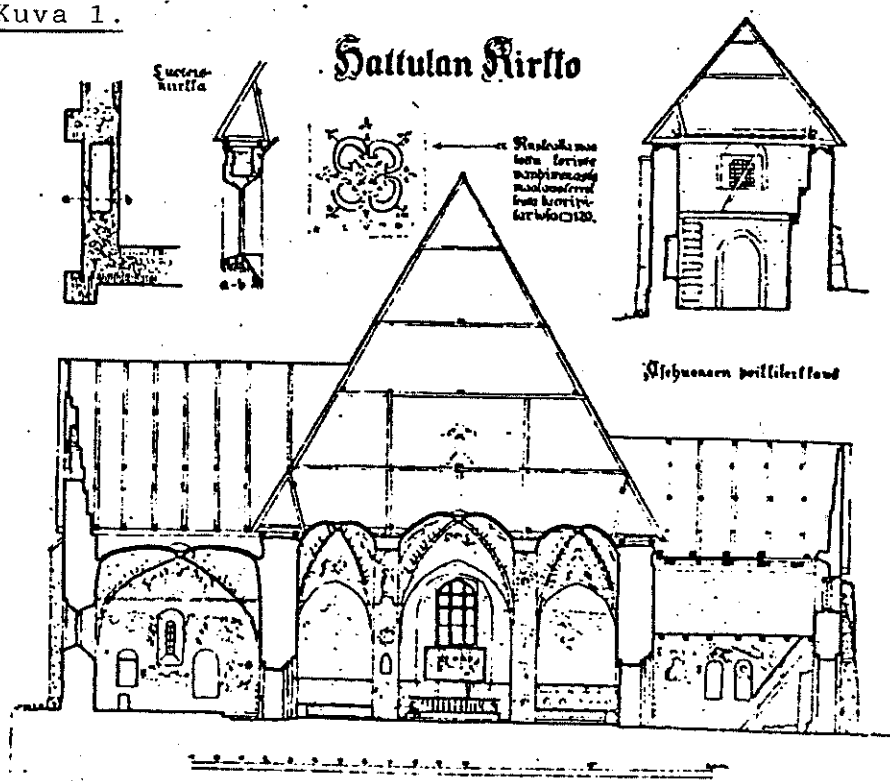
Jos halutaan selvittää jonkin tietyn kuvaston synty, on edettävä tästä kuvastosta lähtien. Tähän vaaditaan laaja ja mahdollisimman kokonaisena säilynyt kuvasto. Laajimmat Suomessa säilyneistä kuvastoista ovat keskiajan lopulta, kaikkein laajimmat ovat Hattulan ja Lohjan kirkkojen kuvastot. Kymmatkin ovat säilyneet lähes kokonaan. Vain muutamia kuva-aiheita on vaikea tai mahdoton tunnistaa. Olisi todennäköisesti mahdollista tutkia kumpaakin kuvastoa rinnakkain. Yhtä hyvään, mahdollisesti selkeämpäänkin tulokseen kuitenkin voi päästä vain yhtä kuvastoa tarkastellen. Kun Hattulan Pyhän Ristin kirkko on paitsi seurakuntakirkko myös Hämeen pääkirkko ja aikanaan tunnettu pyhiinvaelluskirkko, on se valittu tämän työn tutkimuskohteeksi.

Tässä työssä pyritään tutkimaan Hattulan Pyhän Ristin kirkon maalaus kuvaston suunnittelun perusteita, aiheiden valintaa ja niiden ryhmittelyä kuvastoksi. Samalla pyritään selvittämään, keitä osallistui kuvaston suunnitteluun. Mikä oli maalarin, mikä seurakuntalaisten, lahjoittajien, piispan tai tuomiokapitulin osuus ja vaikutusmahdollisuus? - Toisin sanoen: miksi juuri nämä aiheet on valittu tähän kuvastoon?

2. Hattulan Pyhän Ristin kirkko ja sen maalaukset

Paavi Bonifatius IX käyttää Roomassa 30.11.1398 päivätyssä anekirjeessä Hattulan kirkosta seuraavaa ilmaisua: "...ac in honorem et sub uocabulo eiusdem sancte crucis et sancte Anne dedicata existit"¹. Kirkko oli siis pyhitetty sekä Pyhälle Ristille että Pyhälle Annalle. Pyhiinvaelluskirkkona se kuitenkin on ollut tunnettu nimenomaan Pyhän Ristin kirkkona. Siten kuningatar Margareta antoi 1400-luvun alussa määräyksiä pyhiin-

Kuva 1.

Poikkileikkaus kirkkorakennuksesta. Mittakaava n. 1:300.

1 FMU 1081. - Nilsén, Anna, Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkomålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534. Uddevalla 1986, s. 192.

vaellusmatkoista mm. Hattulan pyhälle ristille, "til the haelghe kors j Hattil j Fintland"¹. Myös tässä työssä käytetään jatkossa yksinkertaisuuden vuoksi tätä jo vakiintunutta nimitystä: Hattulan Pyhän Ristin kirkko, vaikkei haluta unohtaa sitäkään, että kirkko oli omistettu myös Pyhälle Annalle.

Knut Drake on esittänyt, että kuningatar Margareta on mahdollisesti halunnut tukea Hattulan kirkon rakennustöitä, joiden hän on päätellyt alkaneen vuosien 1371 ja 1390 välisenä aikana, Mauno Kasin, ruotsalaisen mahtimiehen Bo Joninpoika Gripin läheisen sukulaisen ollessa linnan voutina.² Knut Drake, joka mm. on johtanut Hämeen linnan restaurointityötä 1950-luvulta vuoteen 1972, on päätenyt tähän arvioon vertaamalla Hattulan tiilikirkkoa³

1 FMU 1120, 1364.

2 Drake, Knut, Hattulan tiilikirkon problematiikkaa. Arx Tavastica 2. Hämeenlinna 1970, s. 8.

3 Ennen tiilikirkkoa paikalla on mahdollisesti ollut puinen kirkkorakennus, johon olisi sakaristona voinut liittyä nykyisen kirkkorakennuksen pohjoispuolella oleva raunio. Keskustelu puukirkosta alkoi Erkki Kartanon suorittama kesällä 1939 kaivauksia nykyisen kirkon pohjoispuolella. P.R.Wallénin ilmoitus pliktauksien aloittamisesta paikalla on säilynyt. Varsinaisia kaivauskertomuksia sen sijaan ei ole tehty tai ne eivät ole säilyneet. Kartano on sen sijaan julkaissut tutkimustuloksensa artikkelissaan. - Museoviraston tutkija Kaarina Rissanen on todennut, että kysymys on riittävien tutkimusten puutteessa täysin ratkaisematta.

P.R.Wallénin kirje Erkki Kartanolle 12.6.1939. Erkki Kartanon jälkeenjääneet paperit. Museoviraston historian osaston topografinen arkisto. (MHOTA)

Kartano, Erkki, Hartauskappeli vai sakaristo? Suomen Museo LIII, 1946. Helsinki 1947, s. 17-18.

Kertomus tutkija Kaarina Rissanen virkamatkasta Hattulaan 8-9.5.1975. Museoviraston rakennushistorian osaston arkisto. (MRHOA)

ja Hämeen linna ns. tiililinnavaihetta¹ toisiinsa. Kirkon rakennustyöt on ilmeisesti saatu päätökseen ennen vuotta 1420. On mahdollista, että sakaristo on rakennettu vasta runkokuoneen valmistuttua.²

Asehuoneen osalta ajoitusarviot ovat vaihdelleet keskiajan lopulta 1580-luvulle. Asehuoneen länsiseinää korjattiin kesällä 1987 ja siinä yhteydessä tehdyssä tutkimuksessa löydettiin länsiseinän alta harmaakivinen sokkeli, jonka päällä oli joitain hyvinsäilyneitä tiilikerroksia. Harmaakivestä rakennettu perusta osoittautui samalla tavoin rakennetuksi, kuin asehuoneen itäinen tiiliseinä. Harmaakivisen perustan päällä olevat tiilet osoittautuivat samankokoisiksi kuin kirkon runkokuoneen, sakariston ja asehuoneen itäseinän tiilet. Myös tiilien koostumus on samanlainen. Tutkimuksissa todettiin Edgrenin ja Hiekkasen mukaan yksiselitteisesti, että asehuone on kuulunut kirkon alkuperäiseen rakennussuunnitelmaan ja että se on ollut kokonaan muurattu tiilestä. Mitään pulpettikattoista hartauskatosta, jollaista Kartano on esittänyt, ei paikalla koskaan ole ollut. Muista Suomen kirkoista poiketen Hattulan kirkko on siis alunperin ollut ristin muotoinen.³

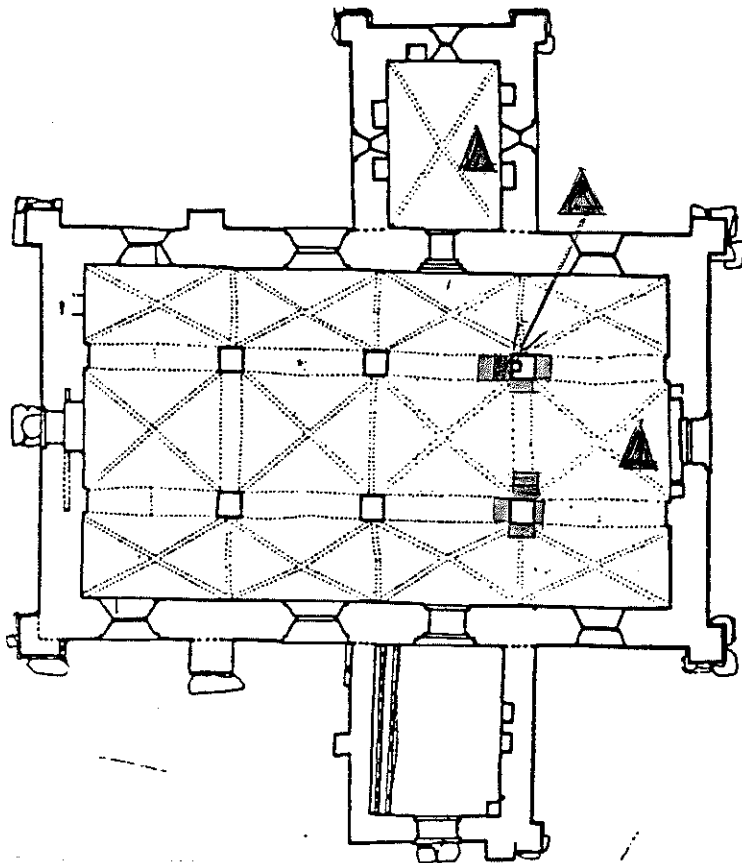
1 Drake katsoo tiililinnavaiheen valmistuneen 1350-1450. Drake, Knut, Die Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Helsinki 1968, s. 37. 124.

2 Drake 1970, s. 8.

Ennen Drakea on Iikka Kronqvist ajoittanut kirkon noin vuoteen 1330 ja Erkki Kartano noin vuosiin 1320-1350. Pettersson on päätenyt samaan tulokseen Kartanon kanssa. Olof af Hällström on todennut Hämeen linnan ja Hattulan kirkon tulleen sisä-rakennuksina rakennetuiksi 1300-luvun alussa.

Kartano 1947, s. 20. - Pettersson, Lars, Till frågan om Hattulamålningarnas donator. Societas Scientiarum Fennica vuosikirja LIX (1981) B N:o 10, Helsinki 1982, s. 187. - af Hällström, Olof, Hattulan Pyhän Ristin kirkko. Kirkon opaskirja. Parola 1985, s. 6.

3 Edgren, Helena, Hiekkänen, Markus, Kapell eller icke kapell - det är frågan. Finskt museum 1987. Vammala 1987, s. 91, 94-95.

Kuva 2.

Hattulan Pyhän
Ristin kirkon
pohjapiirros.
Mittakaava n. 1:300.

Merkillä ▲
merkitty ne kohdat,
joissa säilynyt
jäänteitä keski-
aikaisista altta-
rirakenteista.

1400-luvun maalaus-
kerrokset:

vanhin eli ensim-
mäinen ■

toinen ■

Drake on tutkinut myös kirkon rakenteiden muutostöitä. Hänen tutkimuksensa mukaan on kirkon valmistumisen ja nykyisin näkyvän kalkkimaalauskuvariston valmistumisen välisenä aikana kirkkorakennuksessa tehty ainakin seuraavat muutostyöt: itäpäätyyn on rakennettu uusi kiinteä alttari ja nykyisen kuoriosan eteläseinän ikkunaa on laajennettu.¹ Mahdollisesti jo keskiajalla on myös muurattu umpeen runkokuoneen läntisen päätyseinän pohjoisosasta ullakolle johtavat portaat. Umpeenmuuraus on piilossa 1510-luvulta olevan seinämaalauksen takana. Kuva on kuitenkin fragmentaarinen ja entisen oviaukon yli kulkee vain kuvan reunanauha, joka ilmeisesti on konservاتورin työtä 1930-luvulta. Kuvakomposition kannalta on mahdollista, että ovi on leikannut pois osan

1 Drake 1970, s. 16. - Kartano 1947, s. 22.

Kuva 3.

Hattulan kirkon vanhimpaan maalauskerrokseen kuuluva ornamenttikuvio. Yläpuolella apostoli-aiheinen maalaus, mahdollisesti apostoli Paavali.

Sijainti pohjoisen pylväsrivin ensimmäisen pylvään länsisivu.

kuvan alaosasta. Drake on päätellyt, että muutostyö on todennäköisesti tehty vasta 1580-luvulla, samaan aikaan kuin asehuoneen etelä- ja länsiseiniä on korjattu.¹ Entisen oviaukon kohdalla on e.m. reunanauhan lisäksi joitain heikkoja värijälkiä, jotka muistuttavat kalkki-maalauksen värejä. Mikäli ne ovat osa 1510-luvulla tehtyä maalausta, on tämäkin muutostyö luonnollisesti tehty keskiajalla.

1 Drake 1970, s. 16. - Kartano, 1947, s. 22.

Kuva 4.

Hattulan kirkon toiseen maalauskerrokseen kuuluva maalaus.

Sijainti:
pohjoisen pylväsrivin ensimmäisen pylvään eteläsivu.

Piirros maalauksesta v. 1886 tehdystä kalkkeerauksesta otetun valokuvan mukaan. Valokuva Museovirasto.

Kirkkosalia on kirkon rakentamisen ja nykyisen maalaus-
kuvaston valmistumisen välisenä aikana koristeltu maalauk-
sin kahteen kertaan.

E.Nervander on tutkiessaan ja inventoidessaan kirkon maa-
lauksia vuonna 1886 löytänyt pohjoisrivin ensimmäisen¹
pylvään länsisivustalta kahden uudemman maalauskerroksen

1 Pylväiden järjestys lasketaan idästä alkaen; lähinnä kirkon itäpäätyä oleva pylväs on siten ensimmäinen.

alta tiilenpunaisella värillä tehdyn kalkkimaalauksen, joka koostuu symmetrisistä ornameeteista. (Kuva 3, s. 13.) Ornamenttikuvion yläpuolella kulkee leveä, punertava lista, joka päättää kuvion. Samanlainen lista on myös eteläisen pilaririvin ensimmäisen pilarin pohjoissivulla. Tällä puolen ei kuitenkaan näy mitään ornamenttikuviointia.¹

L. Wennervirta on ajoittanut tämän, yhä edelleen näkyvässä olevan maalauksen noin 1450-luvulle. Samoihin aikoihin hän uskoo valmistuneen myös kirkkorakennuksen itäpäädyn ulkoseinässä olevan maalauksen, joka esittää ristillä riippuvaa Kristusta, Neitsyt Mariaa ja Johannesta. Maalaus koristaa itäpäädyn ikkunasyvennyksen yläosaa, lunettipintaa.²

Itäpäädyn ulkoseinän maalaus voisi ehkä paremminkin tyyliltään liittyä kirkon toiseen maalauskerrokseen, jota Wennervirta ilmeisesti ei ole tuntenut, koska ei mainitse sitä tutkimuksessaan. Myös tämä, toinen maalauskerros on ilmeisesti 1400-luvulta. Näitä maalauksia on säilynyt fragmentaarisina sekä pohjois- että etelärivin pilarien sivuissa. Sekä vanhimpaan että tähän toiseen 1400-luvun maalauskuvastoon kuuluvien maalausten sijainti on merkitty kuvaan 2 sivulla 12.

Parhaiten säilynyt toiseen maalauskerrokseen kuuluva maalaus on pohjoisen pylväsrivin ensimmäisen pylvään eteläsivulla. (Kuva 4, s. 14.) Nervander kuvaa maalausta pallonpyöreästä uurnasta kohoavaksi arabeskiksi.³

1 Nervander, E., Till Arkeologista kommissionen afgifven berättelse af E.Nervander öfver en i Juli och Augusti 1886 företagen konsthistorisk undersökning af Hattula sockens gamla kyrka. MHOTA., s. 24-26.

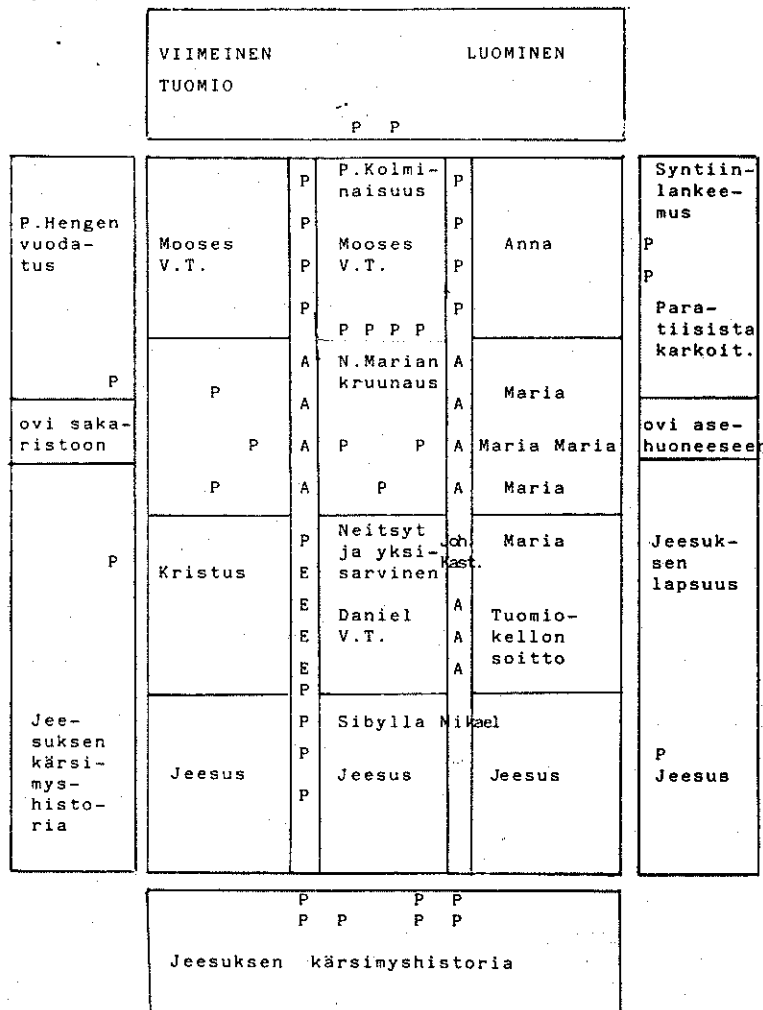
2 Wennervirta, L., Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus. Porvoo 1937, s. 83.

3 Nervander, s. 23.

Osaa tämän kerroksen maalauksista on reunustanut maalattu kehys. Väreinä on käytetty sinistä, punaista ja vihreää.

1510-luvulla maalattu kuvasto on siten vasta kolmas Hattulan kirkon maalauskerros. Tässä työssä tutkitaan nimenomaan juuri tätä kolmatta maalauskerrosta. Se peittää paitsi pilarien sivut myös holvit ja seinäpinnat yhtä lailla kirkkosalissa kuin sakaristossa ja myös asehuoneen pohjois- ja länsiseinän. Kuvastoon kuuluu kaikkiaan 186 maalausta. Johdatuksena tähän kuvien runsauteen esitetään alla voimakkaasti yksinkertaistettu kaavio Hattulan kirkon kirkkosalin maalauksista.

ITÄ

Kuva 5.

Kaavakuva Hattulan kirkon kirkkosalin maalauksen aihe-ryhmistä.

Lyhenteet:

A = Apostoli

P = Pyhimys

E = Evankelistan vertauskuva

Kuvakertomus alkaa itäseinän eteläpuolelta Luomista esittäväällä maalauksella ja jatkuu myötäpäivään kiertäen kirkkosalin ja päättyy itäseinän pohjoisosaan, jonne on kuvattu Viimeinen tuomio.

3. Lähteet ja kirjallisuus

Päälähteenä tässä tutkimuksessa ovat Hattulan Pyhän Ristin kirkon 1510-luvulla valmistuneet maalaukset eli kirkon kolmas maalauskuvasato. Maalauksia ei käsitellä taidehistorian tapaan ikonografisesti. Tutkimus ei varsinaisesti kohdistu maalauksiin, vaan siihen toimintaan, minkä tuloksena maalauskuvasato on syntynyt, niihin ihmisiin, jotka kuvastoa suunnittelivat, niihin tavoitteisiin, joita heillä oli. Vain siten on mahdollista selvittää, miksi juuri nämä aiheet on valittu tähän kirkkoon. Maalauksia käsitellään samoin kuin mitä tahansa ihmisten toiminnasta syntyneitä jäännöksiä. Kuvallisten jäänteiden erikoisluonne tosin pyritään ottamaan huomioon - ja on pakkokin ottaa huomioon. Maalauksien tulkitseminen vaatii tuekseen lisätietoja muista ajan lähteistä, mutta sama pätee kirjallisiinkin lähteisiin, joten tehtävä ei liene mahdoton.

Museoviraston historian osaston ikonografiseen kortistoon on kerätty tiedot kaikista Suomessa säilyneistä keskiaikaisten kirkkojen kalkkimaalauksista. Kortistoa valmistui 1970- ja 1980-lukujen taitteessa ja sitä täydennetään edelleen sikäli kuin tutkimuksissa saadaan uutta tietoa maalauksista. Jokaisesta maalauksesta on oma korttinsa, jossa on seuraavat tiedot: maalauksen aihe, kirkko, jossa maalaus on, sekä maalauksen sijainti kirkossa, maalauksen ajoitus, liittyminen johonkin maalari-koulukuntaan sekä tiedot maalauksen restauroinnista. Kuhunkin korttiin liittyy mustavalkoinen valokuva maalauksesta. Kortissa ei ole mainittu maalauksen kokoa.

Maalaukset on lueteltu ikonografisessa kortistossa myös kirkoittain. Näihin kortteihin on kerätty myös kyseisen

kirjon maalauksia käsittelevien tutkimusten bibliografi-
sia tietoja. Kortistoa säilytetään Museoviraston histo-
rian osaston kuva-arkistossa.

Keskiaikaisia maalauksia on tutkittu ja inventoitu
Museoviraston toimesta 1800-luvun jälkipuoliskolta al-
kaen. Inventoinnin yhteydessä ennen maalausten restau-
rointia on maalaukset kalkkeerattu, maalausten ääri-
viivat ja muut yksityiskohdat on jäljennetty luonnolli-
sessa koossa läpinäkyvälle paperille. Kalkkeeraukset
ovat varsin hankalakäyttöisiä ja myös kärsivät käsitte-
lystä. Sen vuoksi suurin osa niistä onkin jo valokuvattu.
Nämäkin ovat Museoviraston historian osaston kuva-
arkistossa.

Inventointien yhteydessä tehtyjä kirjallisia tutkimus-
kertomuksia säilytetään Museoviraston historian osaston
topografisessa arkistossa, jossa asiakirjat on järjes-
tetty kunnittain. - Kirkkojen rakennuspiirtustukset
taas ovat Museoviraston rakennushistorian osaston kuva-
arkistossa.

Hattulan Pyhän Ristin kirkon maalausten inventoinnin
on tehnyt Emil Nervander. Hänen tutkimuskertomuksensa
Arkeologiselle komissiolle on vuoden 1886 heinä- ja
elokuulta. Nervander määrittelee tutkimuskertomuksessaan
myös maalausten aiheet. Hänen määrittelyään on myöhemmin
tarkennettu ja korjattu, mutta suhteellisen vähän.

Ensimmäiset laajemmat tutkimukset Suomen keskiaikaisista
kalkkimaalauksista on tehnyt Ludvig Wennervirta (vuoteen
1926 Wennerström), taidehistorioitsija ja filosofian
lenssiaatti. Wennervirta toimi mm. Helsingin yliopiston
taidehistorian dosenttina vuosina 1932-1945.¹ Wenner-

1 Kuka kukin oli. Henkilötietoja 1900-luvulla kuolleista
julkisuuden suomalaisista. Keuruu 1961, s. 556.

virran tärkeimmät keskiaikaisia kirkkomaalauksia käsittelevät tutkimukset ovat "Goottilaista monumentaali-maalausta Länsi-Suomen ja Ahvenanmaan kirkoissa" vuodelta 1930 ja "Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus" vuodelta 1937. Näistä viimeksimainittu on edelleen ainoa Suomen keskiaikaista kirkkomaalauksia käsittelevä yleisesitys. - Myöhemmin on julkaistu joitain Suomen taidetta esitteleviä kirjasarjoja, kuten "ARS. Suomen taide" -sarja, jonka ensimmäinen osa ilmestyi vuonna 1987. Keskiajan maalaustaiteesta on tähän ensimmäiseen osaan kirjoittanut Tove Riska, filosofian kandidaatti ja teologian tohtori h.c. Sarja on ilmeisesti tarkoitettu lähinnä suurelle yleisölle.

Johonkin maalausten ryhmään tai aihepiiriin liittyviä tutkimuksia on julkaistu Wennervirran jälkeen. Olga Alice Nygren on tutkinut mm. pyhimysaiheita kirjassaan "Helgonen i Finlands medeltidskonst" vuodelta 1945 ja Neitsyt Maria -aiheita tutkimuksessaan "Gudsmodersbilden i Finlands medeltidskonst" vuodelta 1951.

Anna-Lisa Stigell käsittelee nk. primitiivistä kirkkotaidetta tutkimuksessaan "Kyrkans tecken och årets gång", joka on vuodelta 1974.

Anna Nilsénin väitöskirja "Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri" vuodelta 1986 esittelee kaikkiaan 135 kirkon kuvastot. Suomen kirkkoja on mukana 16, yleensä kirkkoja, joiden kuvastot ovat varsin laajoja. Kalkkimaalauksia on säilynyt Suomessa kaikkiaan 52 kirkossa, joskin useissa vain muutama maalaus tai peräti vain tunnistamattomia fragmentteja.¹ Hattulan ja Lohjan

1 Ks. Liite 1. Keskiajan kalkkimaalausten lukumäärä ja ajoitus kirkoittain.

kirkkojen maalauskuvasotot ovat mukana Nilsénin aineistossa. Nilsénin tutkimus sisältää runsaasti tietoa mm. maalausaiheista. Hänen esittelemiensä 119 ruotsalaisen kirkon maalauskuvasotota on käytetty vertailuaineistona tässä tutkimuksessa.

Tanskan maalauskuvasotota on tietota ollut käytettävissä vain Skoonen, Hallannin ja Blekingen alueilta. Knud Banning ym. ovat vuonna 1976 julkaisseet äärimmäisen tarkan ja yksityiskohtaisen ikonografisen luettelon kirkkojen kalkkimaalauksista näillä alueilla: "A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge." - Baltian maista ei valitettavasti ole ollut lainkaan käytettävissä vertailuaineistota.

Muusta käytetystä tutkimuskirjallisuudesta mainittakoon Aaron J. Gurjewitschin "Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen", Bengt Ingmar Kilströmin tutkimukset keskiajan kirkon katekeettisesta opetuksesta ja sen yhteyksistä taiteeseen sekä Aarno Maliniemien ja Kauko Pirisen tutkimukset. Kahden viimeksimainitun tutkimuksilla oli ratkaiseva merkitys keskiajan lainsäädännön tulkinnessa ja siten myös tämän tutkimuksen saamasta suunnasta. Tässä työssä tehtyjen johtopäätösten mahdollisista virheistä edellä mainitut henkilöt eivät luonnollisestikaan ole vastuussa.

II MAALAUSTEN SUUNNITTELU JA KUSTANTAMINEN

1. Piispa ja tuomiokapituli

Kirjalliset tiedot keskiajan kirkkojen maalauskuvas-tojen suunnittelusta, toteutuksesta ja kustantajista ovat niukat. Ainoa Turun hiippakunnan alueella säilynyt lainsäädäntöön liittyvä kirjallinen lähde, joka nimenomaan koskee kirkkojen maalauksia - tarkemmin sanottuna maalareita - on piispa Konrad Bitzin vuonna 1480 antama statuutti. L. Wennervirta on katsonut statuutin ilmaisevan piispan pyrkimystä saattaa kirkkojen koristelu valvontaansa: "Hänen (Konrad Bitzin) piispuutensa aikana vallitsi maalaustaitteessamme Kalannin koulukunta, joka oli joko Ruotsista suoraan maahamme tullut tai ainakin mitä läheisimmin liittyy vastaavaan ruotsalaiseen suuntaan. Kirkkomme uudessa v. 1480 annetussa ohjesäännössä hän ehkä edeltäjänsä (Olavi Maununpojan) aikana vallalle päässeeseen alkeellisen kirkkomaalauksen ehkäisemiseksi määräsi, että maalareita sai ottaa työhön kirkkoihin ainoastaan piispan tai tuomiokapitulin erityisellä luvalla."¹

Määräys koski myös muurarien, lasimestarien, kirvesmiesten ja muiden käsityöläisten ottamista työhön kirkkoihin: "Item statuimus quod nullus curatorum assumat sibi mures, vitrifices, pictores, carpentarios aut ceteros officiales ad notabile edificium ecclesie spectantes, sine speciali nostra vel nostri capituli licencia."²

Anna Nilsén on omaksunut Wennervirran käsityksen. Hän on kirjoittanut tutkimuksessaan: "Kun on kyse tuomiokapi-

1 Wennervirta, L., Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus. Porvoo 1937, s. 15.

2 FMU 3853.

tulin jäsenten vaakunoista, voi ajatella niiden alkavan esiintyä kirkoissa tuloksena piispa Konradin pyrkimyksestä saada valvontaansa kirkkojen koristelu, mikä ilmenee statuutissa vuodelta 1480, jossa määrätään pappeja hankkimaan piispan ja tuomiokapitulin hyväksyminen."¹

Nilsénin hyväksymä Wennervirran toteamus, että piispa Konrad Bitz oli pyrkinyt saamaan kirkkojen maalauskuvasotot valvontaansa, merkinnee sitä, että hänen edeltäjiensä aikana ei olisi Wennervirran mielestä näin ollut. Tämä olikin hänen mielipiteensä. Hän on kirjoittanut: "Nousiaisten kirkon ja Mynämäen kirkon sakastin kuvia tarkastellessa - niihin voisi lisätä vielä Helsingin pitäjän ja Pernajan kirkon maalaukset - johtuu mieleen Bernhard Clairvauxlaisen, apotti Sugerin mahtavan vastustajan, romaanisen kauden eläinkuvista antama hylkäystuomio, 'Mikä oikeutus on luostarikäytävissä noilla naurettavilla epäsikiöillä, ihmeellisellä, mutta muodottomalla muotoaarteella ja muotokauniilla muodottomuudella? Mitä tekevät siellä epäpuhtaat apinat? Mitä villit jalo-peurat? Mitä muodottomat kentaurit? Mitä puoli-ihmiset? Mitä kirjavat tiikerit? Mitä taistelevat ratsastajat? Mitä metsästäjät, jotka puhaltavat torviinsa?'"²

"Maarian, entisen Röntämäen, Pyhälle Neitsyelle omistetun kirkon sisäkoristelussa eläinsymboliikalla ei enää ole niin keskeistä sijaa. Kohtaamme uuden aihepiirin, jossa varsinaisten kuvaesitysten rinnalla tapaa outoja,

1 Nilsén, Anna, Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534. Uddevalla 1986, s. 224.

2 Wennervirta 1937, s. 58.

maagillisia merkkejä...On vaikeata käsittää, että Maarian kirkon maalaukset, joissa keskiajan uskonnollisen elämän omituisuudet, taikausko, paholaisten pelko, magia, niin peittelemättä ilmenevät, ovat valmistuneet katolisen kirkkomme yhden valistuneimman piispan, Olavi Maununpojan aikana, vieläpä hänen oman pääkirkkonsa välittömässä läheisyydessä. Tavallisia kirkollisia aiheita Maarian kirkossa ei juuri ollenkaan tapaa, maalaukset näyttävät päinvastoin välittömästi kuvastavan kansanomaisia käsityksiä ja uskomuksia. Ehkä piispa Konrad Bitz juuri tällaisten tapausten varalta ohjesäännössään vuodelta 1480 sääti, ettei maalareita saatu ottaa työhön kirkkoihin muutoin kuin piispan tai tuomiokapitulin erityisellä luvalla, 'sine speciali nostra vel nostri capituli licencia'." ¹

Bernhard Clairvauxlainen eli 1090-1153², joten on epätodennäköistä, että hänen - kieltämättä kiehtovasti muotoiltu - mielipiteensä olisi suuresti vaikuttanut siihen, että eläinkuvat väistyvät Suomen eli Turun hiippakunnan alueen kirkoista 1400-luvun puolivälin jälkeen. Eihän se ollut estänyt niiden maalaamista muutamaa vuosikymmentä aikaisemmin. Wennervirta ei näin suorastaan ole väittänyt, mutta onesittänyt Bernhard Clairvauxlaisen lauseen kyseisessä yhteydessä.³ Wennervirran käsitys piispa Olavi Maununpojan aikaisten kirkkomaalausten alkeellisuudesta pohjautuu pelkästään hänen henkilökohtaiseen arvoarvostelmaansa, eikä se kerro mitään Konrad Bitzin mielipiteistä.

- 1 Wennervirta, L., Goottilaista monumentaalimaalausta Länsi-Suomen ja Ahvenanmaan kirkoissa. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXVIII:1. Helsinki 1930, s. 71, 79. - Wennervirta 1937, s. 59, 62.
- 2 Attwater, Donald, The Penguin Dictionary of Saints. Second Edition. Aylesbury, Bucks, 1985, s. 62.
- 3 Wennervirta 1937, s. 58-59.

Nilsén puolestaan liitti yhteen Konrad Bitzin statuutin ja sen, että tuomiokapitulien jäsenten vaakunoita alkoi esiintyä kirkoissa Kalannin koulukunnan myötä. Nilsén totesi myös, että piispan vaakuna kuvastossa tulkitaan eräänlaiseksi hyväksymismerkiksi.¹ - On todettava, että suurin osa säilyneistä maalauksista Suomessa on nimenomaan Kalannin koulukunnan ja sen jälkeiseltä ajalta. On siis luonnollista, että vaakunakilvistäkin suurin osa on vasta tältä ajalta. Eivätkä piispojen vaakunat ala esiintyä kirkkojen kuvastoissa vasta Konrad Bitzin statuutin myötä. Edellä mainitussa Maarian kirkossa on kuvattuna piispa Olavi Maununpojan vaakuna.

Huittisten kirkon maalaukset on ajoitettu 1490-luvulle kirkossa olleiden useiden piispa Maunu Särkilahden vaakunoiden mukaan. Wennervirta nimittää myös Huittisten maalauksia primitiivisiksi.² Tämä tyylisuunta ei siten kokonaan ole kadonnut Konrad Bitzin statuutin myötä, vaikka onkin selvästi väistynyt syrjään. Maarian ja Huittisten kirkkojen maalaukset eivät ole mukana Nilsénin aineistossa. Hänen päätelmänsä pohjautuvat siten puutteelliseen aineistoon tältä osin.

Mistä oikeastaan oli kyse Konrad Bitzin vuonna 1480 antamassa statuutissa? - Aarno Maliniemi on tutkimuksessaan "Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa" selvittänyt synodaalilainsäädäntöä ja - Maliniemen mukaan - siihen verrattavia piispallisia kirjelmiä.³ Hän toteaa, että

1 Nilsén, s. 224.

2 Wennervirta 1937, s. 81.

3 Maliniemi, Aarno, Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa. Novella Plantatio. Suomen kirkkohistoriallisen seuran juhlakirja Suomen kirkon juhlatuotena 1955. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 56. Helsinki 1955, s. 92.

synodaalilainsäädännössä toistuvat usein samat määräykset. Se antaa Maliniemen mukaan aiheen otaksua, että kullekin pappispolvelle koetettiin terottaa mieleen tärkeimmät kohdat aikaisemmista statuuteista. Näyttää siltäkin, että eri hiippakuntien¹ synodaalistasuutit käsittelivät suurin piirtein samoja kysymyksiä jokseenkin yhteisessä muodossa. Tämä aiheutuu luonnollisesti siitä, että provinssiaalisynodien¹ päätöksiä tarpeen mukaan sisällytettiin hiippakuntasynodien statuutteihin, ja myös siitä läheisestä vuorovaikutuksesta, joka ymmärrettävästi vallitsi saman kirkkoprovinssin¹ ja saman valtakunnan hiippakuntien¹ kesken. Maliniemi mainitsee esimerkkinä, että Turun Hemmingin statuutit vuodelta 1352 esimerkiksi ovat suurimmalta osaltaan samoja kuin Upsalan arkkipiispan Nicolaus Allenpojan synodaalistasuutit 1290-luvulta, ja että mainehikkaan piispamme asema omintakeisena kirkollisena lainsäätäjänä siten redusoituu aivan vähäiseksi siihen verrattuna, mitä se yleensä on esitetty.²

Omaan tutkimusaiheeseensa liittyen Maliniemi käsittelee tarkemmin katolisen kirkon alkeisopetukseen, katekeettiseen opetukseen liittyviä määräyksiä. Siten Maliniemen mukaan Söderköpingin provinssiaalisynodin määräykset vuodelta 1441, joiden laatimiseen Mauno Tavast osallistui ja jotka siis koskivat Turunkin hiippakuntaa, on annettu, jotta teroitetaan mieliin kauan voimassa ollut käytäntö. Niissä säädetään, että Pater noster eli Isä meidän -rukous, Ave Maria -rukous ja Credo eli

1 Kirkkoprovinssi on kirkko-oikeudellinen yksikkö, johon kuuluu useita hiippakuntia. Sen johdossa oli arkkipiispa. Tärkein yhteinen elin provinssiaalisynodi, joka kokoontui arkkipiispan kutsusta ja hänen johdolla. - Hiippakunnan johdossa piispa, yhteinen elin hiippakuntasynodi.

2 Maliniemi 1955, s. 84-85.

Apostolinen uskontunnustus on käännettävä äidinkielelle ja että kirkkoherrojen on joka sunnuntai ja juhlapäivinä luettava tämä käänös kansalle. Sama koskee Maliniemen mukaan meillä hyvin tunnettuja Maunu Särkilahden statuutteja vuodelta 1492.¹

Onko Konrad Bitzin statuutissakin kyse aikaisemman käytännön terottamisesta mieliin vaiko aivan uusi määräys, kuten Wennervirta olettaa? Tutkimuksessaan "Goottilaista monumentaalimaalauksista" Wennervirta tosin mainitsee myös piispa Hemmingin ohjesäännön: "Piispa Hemming julkaisi 1352 kirkkomme ensimmäisen ohjesäännön, jossa hän pyrki säännöstelemään myös kirkkojen taiteellista koristelua. 13. pykälässä säädetään näet, ettei kirjoja tahi koristuksia saada kirkkoihin tai alttareille hankkia ilman papiston antamaa erityistä lupaa, (mandamus) quod libros vel ornamenta ecclesie vel altaris nullus emat sine speciali licentia prelati."² Uudemmassa tutkimuksessaan Wennervirta ei enää mainitse tätä ohjesääntöä. Tämä johtuu mahdollisesti siitä, että hänen mukaansa Konrad Bitzin statuutti vasta varsinaisesti toi maalaukset - tosin vain maalarit - lainsäädännön piiriin ja että vasta Konrad Bitzin statuutissa maalarien valinta otettiin piispan valvontaan.

Kun vertaa Hemmingin statuutin latinankielistä tekstiä ja Wennervirran suomennosta, voi todeta, että hän on suomentanut sanan 'prelati' virheellisesti:

Kauko Pirinen kirjoittaa tutkimuksessaan Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla": "Prelatuura ei ole kirkko-oikeudellisesti erikoisen täsmällisesti rajoitettu käsite. Yleisessä kirkko-oikeudessa **prelatus** tarkoittaa piispaa. Tämä merkitys esiintyy meillä Hemmingin synodaalistasuuteissa v. 1352. Tavallisimmin prelatuura meillä merkitsee samaa kuin arvovirka eli digniteetti".³

1 Maliniemi 1955, s. 96-97.

2 FMU 604. - Wennervirta 1930, s. 207.

3 Pirinen, Kauko, Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla. Helsinki 1956, s. 206.

Kirjojen hankkimiseen kirkkoihin ja kirkkojen tai alttarien koristamiseen tarvittiin siis piispan lupa - ei kenen tahansa papistoon kuuluvan. Konrad Bitzin statuutti lisää piispan rinnalle tuomiokapitulini, kuten vuonna 1480 annetussa statuutissa luonnollista onkin. Tänä aikanahan korostettiin katolisessa kirkossa laajempien kokousten, kuten esimerkiksi tuomiokapitulien merkitystä.¹

Ruotsin puolella säilynyt lähteistö on yhtä niukka. Vasta vuodelta 1525 on säilynyt Upsalan kirkkoprovinsia koskenut statuutti, jonka osan Anna Nilsén julkaisee väitöskirjassaan:

"Nullus admittat muratores pictores vel alios artifices ad fabricam ecclesiae, sine licentia dioecesanī vel capituli, nec cum eis aliquem contractum faciat sub poena trium marcarum."²

Siinä siis uhataan kolmen markan sakolla jokaista, joka ottaa kirkkoon työhön muurareita, maalareita tai muita käsityöläisiä ilman piispan(ordinarius) tai tuomiokapitulini lupaa.

Nilsén esittää tässä yhteydessä myös Jöns Hålan-ssonin Hälsinglantia varten antaman statuutin vuodelta 1425:

"Item forbiudom wij kirkeherromen och kyrke-waerendemaen vidhe hwars thera iij mark at the her effter ey göra stor köp med kyrkionne paeningom köpandes belae the messoklaede eller annar stor köp vthan med vara eller Capituli vethe oc samtyckio thy att twlkom köpom varda kyrkionar mykit dorada."³

Edellisen statuutin tapaan uhataan kolmen markan sakolla ostamasta kirkon rahoilla kuvia, messuvaatteita tai muita

1 Pirinen, Kauko, Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla. Helsinki 1956, s. 81-82.

2 Nilsén, s. 224.

3 Nilsén, s. 224-225.

suuria ostoksia ilman piispan tai kapitulin lupaa, koska tällaiset ostokset ovat kirkkoille hyvin kallista(?).

On syytä ottaa tarkasteluun mukaan myös Upplannin maakuntalain kirkkokaari, jonka määräyksiä Yrjö Blomstedtin mukaan noudatettiin Turun hiippakunnassa koko keskiajan.¹

"KIRKKOKAARI

I. Kirkon rakentamisesta

... Kristus käskee, että kirkko on rakennettava ja kymmenykset maksettava. Aadam ja hänen poikansa olivat ensimmäiset, jotka maksoivat kymmenyksiä, ja Salomon rakensi kirkon.

§ 1. Kun kristityt miehet haluavat noudattaa Kristuksen käskyä ja rakentaa uuden kirkon, pitäjän talonpoikien tulee yhdessä pitäjän papin kanssa mennä piispan luo ja pyytää tältä lupa kirkon rakentamiseen. Piispa tutkikoon asian ja antakoon rakennusluvan.

III. Kirkon kalleuksista

Kirkolla tulee olla kalleutensa, nimittäin messupuvut ja alttarivaatteet, kalkki ja kalkkiliina sekä kaikki jumalanpalveluksessa tarvittavat kirjat. Kukaan pappi älköön ostako tai kirjoituttako kirjoja ilman piispan lupaa ja pitäjänmiesten suostumusta, mikäli hän ei tee sitä omalla kustannuksellaan. Edelleen tulee kirkolla olla kellot, joilla pitäjä kutsutaan jumalanpalvelukseen. Jos kirkon kalleuksista jotakin puuttuu, neuvotelkoon piispa asiasta pitäjänmiesten kanssa ja korjatkoon

1 Blomstedt, Yrjö, Codex Aboensis lakikirjana. Laki, suku ja yksilö. Tutkielmia, esseitä ja kirjoituksia 40 vuoden ajalta. Professori Yrjö Blomstedtin 60-vuotisjuhlakirja 25.3.1986. Juva 1986, s.77-78,83.

puutteen kirkon kymmenysten tuotolla. Silloin kirkko on valmis ja hyvin varustettu".¹

Kirkkojen maalauksista tai kirkkoon hankittavista veistoksista ei laissa ole mainintaa, mutta piispan oikeudesta valvoa kirkkoihin tehtyjä muita hankintoja yksityiskohtaisestikin ei jää epäselvyyttä. Keskiajan kuluessa määräyksiä on tarkennettu siten, että on selvitetty yksityiskohtaisemmin, mitä kirkkojen koristeluun kuuluu tai pikemminkin, mitä ammattimiehiä tarvitaan kirkkojen koristamiseen.

Piispan tai tuomiokapitulilin luvan vaatiminen kirkkojen koristeluun ei siis vuonna 1480 ollut mikään uutuus. Kun kaikki, joskin niukat, säilyneet kirjalliset lähteet ovat yksimielisiä tältä osin, on Konrad Bitzin statuutin osalta tehtävä se päätelmä, että siinä todettiin yleisesti noudatettu käytäntö.

Piispa siis hyväksyi maalarin, ei maalauksia tai niiden aiheita. Kuka suunnitteli maalaukset ja kokonaiset maalauskuvasot? Mikä oli piispan osuus statuutin mainitseman maalarin hyväksymisen lisäksi? Mikä maalarin osuus, tai maalaustöiden rahoittajien.

1. Uplannin maakuntalain kirkkokaari. Codex Aboensis. Turun käsikirjoitus. Kommentaarit ja suomennokset. Helsinki 1977, s. 138.

2 Maalari, pitäjänmiehet ja lahjoittajat

Kuka suunnitteli maalauskuvastot? - Nilsén on päätenyt siihen, että suunnittelija useimmissa tapauksissa on ollut joku hengenmies, pappi tai johonkin luostarijärjestöön kuulunut henkilö. Tutkimansa aineiston perusteella hän on nimittäin päätenyt siihen, että useimmat kuvastot ovat vaatineet enemmän teologisia tietoja kuin voi odottaa tavalliselta maallikolta. Nilsén ei määrittele tarkemmin, mitä teologisia tietoja hän tarkoittaa. Hän toteaa lisäksi, että pitkä toiminta kirkkomaalarina on voinut tehdä kirkkomaalarin kyllin taitavaksi, jotta hän on voinut valmistaa kirkon kuvaston omin päin. Tähän viittaa hänen mielestään se, että joidenkin taiteilijoiden töissä toistuvat samat aiheet ja eri kuvastojen rakenteet muistuttavat toisiaan. Hän katsoo, että maalarella joka tapauksessa on ollut paljon sananvaltaa kuvastoa suunniteltaessa. Piispan osuuden Nilsén jättää kokonaan huomiotta ellei oteta lukuun jo aikaisemmin tässä työssä mainittua Wennervirran tutkimustuloksiin pohjautuvaa päätelmää.¹

Piispan asemaa on korostanut Nygren. Hän katsoo, että papisto on huolellisesti valvonut kirkkojen taiteellista koristamista. Konrad Bitzin statuuttiin vedoten hän toteaa, että viime kädessä hiippakunnan piispa kontrolloi, että kirkolliseen käyttöön tulleet kuvaesitykset olivat yhdenmukaisia kristillisen uskon ja moraalin kanssa. Käytännössä kuitenkin kirkkoherra olisi usein hoitanut tämän tehtävän. Missään tapauksessa aihevalintaa ei koskaan jätetty kirkon koristamiseen valitun taiteilijan vapaasti valittavaksi. Nygren katsoo edelleen, että vaikka taiteilija olisi esittänytkin kirkolliseen käyttöön hyväksytyn mallikokoelman, teki eri aiheiden valin-

1 Nilsén, s. 514.

nan varmastikin aina joko kirkkoherra ja papisto siinä seurakunnassa, jonka kirkkoon tilaus tehtiin, tai joku lahjoittajista siten, että hänen valintansa lopullisesti vahvisti kirkon esivalta. Tämä on Nygrenin mukaan nykyään katolinen tapa.¹

Nygren toteaa jyrkästi, että taiteilijan panos näkyy vain hänen työnsä laadussa ja tasossa sekä hänen tyylissään. Kahden kirkon kuvaston ikonografisista yhtäläisyyksistä ei voi vetää sitä johtopäätöstä, että sama taiteilija on ollut työssä kummassakin tapauksessa. Sitä vastoin voi toisinaan olla kyse siitä, että työn tilaaja on ollut sama henkilö. Mm. ruotsalaisen Sylvanin käsitys, että aiheiden valinta esimerkiksi Biblia pauperumista jonkun kirkon kuvastoon olisi johtunut maalarin "mielivallasta", on Nygrenin mielestä risti-riidassa paitsi katolista tapaa vastaan yleensäkin, myös kirkollisten statuuttien vastainen.²

Nygrenin käsitys on perusteltu. Turun hiippakunnassa sekä piispa Hemmingin että piispa Konrad Bitzin statootit ovat tässä asiassa yksiselitteiset.

Nygren saa tukijan myös Nikeasta: seitsemännessä yleisessä kirkolliskokouksessa, joka pidettiin vuonna 787 Nikeassa, käsiteltiin kuvariitaa. Päätöksenä oli, että kuvat sallittiin - kuvaa, maalausta tai veistosta kunnioidetaan, ei palvota.³ Asian käsittelyn yhteydessä kirkolliskokouksessa esitettiin kannanotto maalarin asemasta maalausten toteutuksessa. W.L.Schreiber on julkaissut sen tutkimuksessaan: "Kuvien tekeminen

- 1 Nygren, Olga Alice, Helgonen i Finlands medeltidskonst. En ikonografisk studie. SMYA XLVI:1. Helsinki 1945, s. 11-12.
- 2 Nygren, s. 12-13.
- 3 Documents of the Christian Church. Selected and Edited by Henry Bettenson. Second edit. London, Oxford, New York 1967, s. 93-94.

ei ole maalarien keksintö, vaan yleisen Kirkon perinnettä ja tunnustettua lainsäädäntöä. Vanhat Isät ovat sijoittaneet ne kirkkojen seinille. Sen vuoksi on kysymys heidän ajatuksistaan ja heidän perinnöstään, eikä maalarin. Tälle kuuluu vain taide, mutta Isät, jotka rakentavat, antavat määräykset."¹

Yleisten kirkolliskokousten päätökset ja kannanotot on varmasti tunnettu kautta koko Kirkon. Ei ihme, että statutteihinkin on otettu määräyksiä kirkkojen taiteellisesta koristamisesta.

On ilmeistä, että maalarien osuus maalausten kuvastojen suunnittelussa on ollut varsin vähäinen. Päätösvaltaa maalariilla ei aiheiden valinnan ja kuvaston suunnittelun osalta ollut.-Schreiber korostaa lisäksi sitä, että taide selvästikin noudattaa kirjoitettuja tekstejä. Pyhimykset kantavat tunnuksinaan eli attribuutteinaan esineitä, jotka heihin liityvät pyhimyskertomuksissa jne.² Maalarin tehtäväksi jäi siis todellakin vain aiheen tai koko kuvaston taiteellinen toteuttaminen.

Mikä oli maalaustöiden rahoittajien osuus? Ensimmäiseksi on selvitettävä, miten maalaukset rahoitettiin.

Ahlström-Taavitsainen on esittänyt, että maalaukset on tehty yksityisiltä lahjoittajilta saaduilla varoilla.³ Nilsén on laajentanut maalausten kustannuksiin mahdolli-

1 Schreiber, W.L., Biblia pauperum. Nach dem einzigen Exemplare in 50 Darstellungen. Herausgeg. von Paul Heitz. Mit einer Einleitung über die Entstehung und Entwicklung der Biblia Pauperum... von W.L.Schreiber. Strassburg 1903, s. 7.

2 Schreiber, s. 8.

3 Ahlström-Taavitsainen, Camilla, Vapenbilder bland kalkmålningarna i Finlands medeltidskyrkor. Helsingin yliopiston taidehistorianlaitoksen julkaisu VIII. Helsinki 1984, s. 72.

sesti osallistuneiden määrää. Hän toteaa, että maalausten tilaajat ovat usein olleet yksityisiä lahjoittajia. Näin siinä tapauksessa, että kirkon maalauksissa on kuvattuna lahjoittajien vaakunoita. Ellei vaakunoita esiinny, eikä voi olettaakaan esiintyneen, katsoo Nilsén aiheelliseksi olettaa, että pitäjänmiehet ovat osallistuneet maalausten kustannuksiin yhteisesti ja että kustannukset mahdollisesti on rahoitettu kirkon kymmenyksistä tai kirkkoille lahjoitettujen maatilojen tuotosta.¹

Nilsénin käsitystä pitäjänmiesten osallistumisesta maalausten kustannuksiin tukevat hänen mainitsemiensa lähteiden lisäksi myös em. Uplannin maakuntalain kirkkokaaren määräykset. Kirkkoa rakennettaessa tuli jokaisen maanomistajan tehdä rakennuspäivätöitä maaomaisuuden mukaan. Kirkon koristamisesta taas mainitaan: "Jos kirkon kalleuksista jotakin puuttuu, neuvotelkoon piispa asiasta pitäjänmiesten kanssa ja korjatkoon puutteen kirkon kymmenysten tuotolla."²

Esimerkiksi Hattulan Pyhän Ristin 1510-luvulla valmistunut kuvasto on niin laaja, että sen kustannuksiin varmasti on tarvittu myös lahjoitusvaroja. Ja olihan kirkon rakentaminen, korjaaminen tai koristaminen varmasti yleensäkin ylimääräinen taloudellinen rasitus seurakunnalle. Työ tuli ehkä mahdolliseksikin vain lahjoitusten avulla.

Yhtään testamenttia tai muutakaan lahjoituskirjaa, jossa nimenomaan mainittaisiin jonkin kirkon maalauskuvas-
to, ei ole säilynyt. Tyypillinen on esimerkiksi Äyräpään kirkkoherran Henrik Makerlandin testamentti vuodelta 1445,

1 Nilsén, s. 514.

2 Uplannin maakuntalain kirkkokaari, s. 138.

jossa hän antaa lahjoituksia useille Suomen ja Ruotsin kirkkoille ja luostareille.¹ Lahjoitettujen varojen käyttö jäi siten kirkon tai luostarin harkittavaksi.

Toisenlainen on ollut tilanne varmastikin silloin, kun lahjoituksen tehneet henkilöt ovat aktiivisesti toimineet seurakunnassa siihen aikaan, kun maalauskuvas-toa on suunniteltu ja toteutettu. Miten paljon he ovat voineet vaikuttaa kuvaston suunnitteluun? Hattulan Pyhän Ristin kirkossa on useita vaakunoita, joista osa on tulkittu lahjoittajien vaakunoiksi. Tilannetta voidaan siis yrittää selvittää näiden vaakunoiden avulla.

Ennen sitä voitaneen vielä todeta, että tavallisten seurakuntalaisten, pitäjänmiesten osuus kuvaston suunnittelussa jäi todennäköisesti varsin vähäiseksi. Eri asia on sitten, että esimerkiksi pyhimysten valinnassa seurakuntalaisten toiveet mahdollisesti otettiin huomioon.

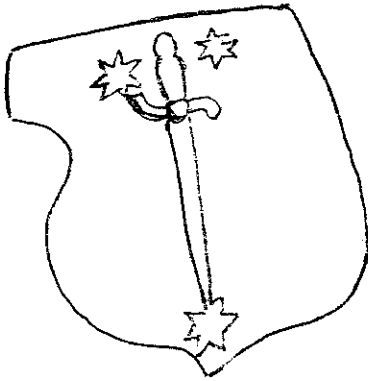
1 Malin(iemi), Aarno, Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung. SKHS XX. Helsinki 1925, s. 8-13. - FMU 2628.

3. Hattulan kirkon vaakunat - maalausten ajoitus

Hattulan Pyhän Ristin kirkossa on säilynyt kaikkiaan kuusi vaakuna-aiheista maalausta. E.Nervander esittelee loppukesälää 1886 Arkeologiselle komissiolle valmistamassaan tutkimusraportissa näistä viisi.¹

1.

"kuorissa Pyhän Birgitan ja Pyhän Erikun kuvien välissä seuraavanlainen kuva:

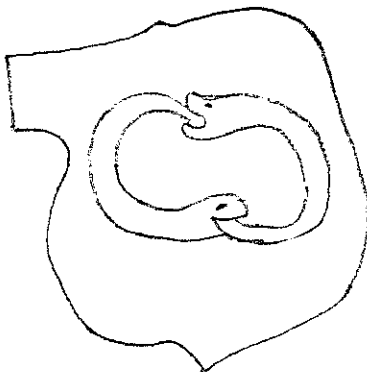

Kenttä sinivihreä, tähdet purppuranväriset. Kahva keltaruskea, poikittainen osa purppuranväriin ja kiinnityskohta sinoberi. Vaakunaa käytti Svärd-suku, vanhemman Kurki-suvun haara."²

Vaakunan on tulkittu tarkoittavan piispa Arvid Kurkea.³

2.

"Kuurissa Pyhän Henrikin ja Pyhän Veronikan kuvien välissä toinen seuraavanlainen vaakunakilpi:

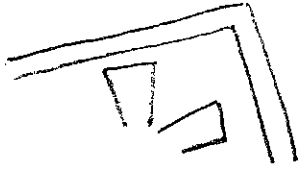
Kenttä on punainen, ja käärmeet, jotka purevat toisiaan hännästä ovat ruskeat."⁴

On edelleen selvittämättä, kenelle vaakuna on kuulunut. Nilsén on sanonut sen kuuluneen pappishenkilölle.⁵

1 Nervander, s. 21-22.
 2 Nervander, s. 21.
 3 Pettersson, s. 188.
 4 Nervander, s. 21.
 5 Nilsén, s. 236.

3.

"etelärivin ensimmäisen pilarin itäsivulla, hieman

Vadstenan Pyhän Katariinan
(p.o. Agnes) kuvan alapuo-
lella seuraava fragmentti:

Kenttä punainen, ristin osat (kors-
armarne) valkoiset. Vaakunan muoto
poikkeaa muista tämän kirkon vaa-
kunoista."¹

Tulkittu Stiernkors-vaakunaksi.²
(Kentän väri nykyisin vaaleanharmaa.)

4.

"pohjoisrivin toisen pilarin länsisivulla, välittömästi

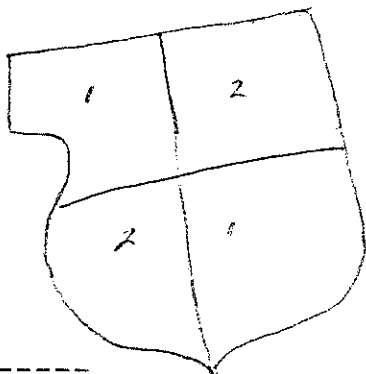
Pyhän Sebastianin kuvan alla,
kilpi joka on suunnilleen tä-
män näköinen:

Kenttä vihreä, eläin keltainen ja
ulostyöntävä kieli valkoinen."³

Tulkittu Ulv-suvun vaakunaksi.⁴

5.

"etelärivin toisen pilarin länsisivulla, heti Johannes

Kastajan kuvan alla tämä vaa-
kuna:

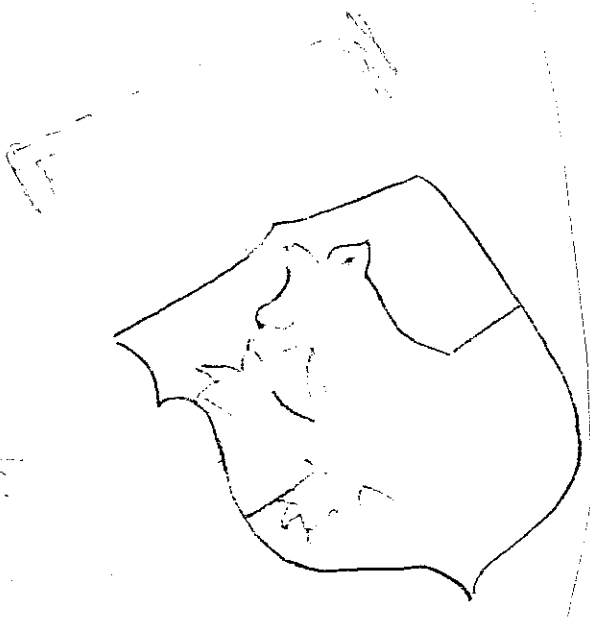
Numerolla 1 merkityt kentän osat
maalatut purppuralla, numerolla 2
merkityt vaaleanpunaisella."⁵

Tulkittu Tott-suvun vaakunaksi.⁶

- 1 Nervander, s. 21.
2 Pettersson, s. 199.
3 Nervander, s. 22.
4 Pettersson, s. 201.
5 Nervander, s. 22.
6 Pettersson, s. 201.

Maalausten konservoinnin yhteydessä Oskari Niemi on vuonna 1936 paljastanut vielä yhden vaakunan, joka on maalattu itäisimmän pilariparin etelänpuoleisen pilarin eteläsivulle.¹ Tämä maalaus on tulkittu Lepaa-suvun vaakunaksi.²

6.

Väritys:

Keltainen leijona,
vaakunan yläosa sinivihreä,
alaosa valkoinen.

Lepaa-suvun vaakunan yläpuolella näkyy pilarissa heikosti kuvio, joka muodoltaan muistuttaa muiden kirkon vaakunoiden yläosaa. Vaakunan kehys on samoin kahdella viivalla piirretty kuin Stiernkorsvaakunassa. Mahdollisesti paikalla on ollut vielä yksi vaakuna, Lepaa-suvun vaakunaa vanhempi.

Lepaa-vaakunan vasemmalla puolella on punertavalla värillä maalattu suorakulmainen kuvio, joka on fragmentaarinen.

Se on samanlainen, kuin saman pilarin pohjoissivulla oleva, kirkon toiseen maalauskuvastoon

kuuluva kehys. Lepaa-vaakunan viereinen kehyskin kuuluu siihen, vaikkei Nervander sitä inventoinnissaan mainitsekaan. Koska myös Lepaa-vaakuna on Nervanderille tuntematon, on kyseessä olevan pilarin eteläsivu ilmeisesti jäänyt hänen tutkimuksensa ulkopuolelle.

Hattulan maalauskuvaston ajoittamisen pohjana on ollut Arvid Kurjen vaakuna (vaakuna 1). Arvid Kurki oli piispana

1 Pettersson, s. 193.

2 Pettersson, s. 199.

vuosina 1510-1522 ja tämän perusteella jo Wennervirta ajoitti maalaukset 1510-1520 tehdyiksi.¹ Vaakunoista voidaan e.m. vuosiin ajoittaa varmasti vain vaakunat 1-2 (liittämällä liian myöhäisiin maalaukskerroksiin) sekä 4-6. Vaakuna 3 poikkeaa selvästi muista. Kun kirkossa on kaksi varhaisempaa maalauskerrosta, se voidaan pikemminkin liittää jompaankumpaan näistä.

Pettersson katsoo, että vaakunaan 3 on ollut kuvattuna tähti ja risti, että kyseessä siis on Stiernkors-vaakuna, mutta ei sen suvun vaakuna, johon kuuluivat valtakunnan-neuvos Niilo Olavinpoika ja piispa Maunu Olavinpoika Särkilahti, vaan toisen suvun, johon läheisen Lepaan kartanon Klaus Hannunpojan mahdollisesti ensimmäinen vaimo kuului. Tämän isä oli ilmeisesti Björn Ragvaldsson, Raaseporin itäisen kihlakunnan tuomari ja Hämeenlinnan vouti, joka mainitaan vuosina 1452-1482. Lepaan Klaus Hannunpojan Särkilahti-sukuun kuulunut puoliso on kuollut ennen vuotta 1509, jolloin hänen puolisonaan (ilmeisesti leskenään) mainitaan rouva Karin.²

Pettersson ei millään tavoin perustele, miksi vaakuna ei voisi viitata Niilo Olavinpoikaan tai piispa Maunu Olavinpoika Särkilahteen. On mahdollista, että Pettersson on oikeassa, mutta on mahdollista myös olettaa toisin:

Tiedetään, että kirkkoa on korjattu keskiajan kuluessa. Tiedetään, että kirkkoon on 1400-luvun kuluessa maalattu kaksi maalauskuvasia. Kyseessä voisi siis olla piispa Maunu Särkilahden vaakuna, joka on maalattu kirkkoon korjaustöiden päätyttyä tai maalauskuvasien yhteyteen. Tämä edellyttäisi, että vaakuna on maalattu ennen vuotta 1500.³

1 Pettersson, s. 188.

2 Pettersson, s. 199-200.

3 Maunu Särkilahti oli piispana vuosina 1489-1500.

Reinh. Hausenin kopioimissa ja julkaisemissa ja ilmeisesti Elias Brennerin vuonna 1671 tai 1672 piirtämissä Hattulan kirkon vaakunoissa ovat mukana myös Posse- ja Sture-vaakunat. Ei tiedetä, missä vaakunat ovat olleet, eikä myöskään, millä tekniikalla ne on tehty.¹ Pettersson olettaa, että kyseessä ovat mahdollisesti olleet samantapaiset puureliefit, jotka ovat säilyneet Hollolan kirkon alkuperäisessä kuorisistuksessa. Drake on päätenyt siihen, että Sture-vaakuna ei viittaa Sten Stureen, kuten aikaisemmin on oletettu, vaan Knut Possen vaimoon, Birgitta Kustaantytär Stureen.² Knut Posse oli Hämeen linnan käskynhaltijana vuosina 1474-1490. Drake on käsitellyt hänen rakennustoimintaansa Hämeessä artikkelissaan "Knut Posse rakentajana Hämeessä". Draken mukaan Posse osallistui Hollolan ja Vanajan kirkkojen sekä ainakin Tuuloksen kirkon sakariston ellei koko kirkon rakentamiseen.³

Posse- ja Sture-vaakunoiden esiintyminen Hattulan kirkossa viittaa siihen, että jokin osa muutostyöstä on tehty Knut Possen ollessa Hämeen linnan käskynhaltijana. Knut Posse lähti Hämeen linnasta vuonna 1490, Maunu Särkilahden piispuuskausi alkoi kahta vuotta aikaisemmin. Korjaus- tai maalaustöiden aika voisi siten olla 1480-luvun loppu, mikäli lähdetään siitä, että Knut Possen täytyi asua Hämeen linnassa silloin, kun hänen ja hänen puolisonsa vaakunat sijoitettiin kirkkoon.

-
- 1 Pettersson, s. 193. - Afbildningar af vapensköldar fordom uppsatta i Finlands kyrkor. Efter en gammal handteckning i tryck utgifna af R.Hausen. Helsingfors 1882, s. 21. - Aspelin, Eliel, Elias Brenner. Tutkija ja taiteilija Kaarleinalta. Helsinki 1896, s. 21.
 - 2 Pettersson, s. 193. - Drake, Knut, Knut Posse rakentajana Hämeessä. Arx Tavastica. Hämeenlinna 1978, s. 47-48, 50.
 - 3 Drake 1968, s. 40. - Drake 1978, s. 47-48, 50, 54. - Pirinen, s. 389: Kyseessä Sten Sturen ja Knut Possen vaakunat.

Talvella 1496 venäläissodan aikana tekivät venäläiset sotaretkiä, joista yksi ulottui Savonlinnan ja Savon kautta myös itäiseen Hämeeseen. Vihollinen hävitti näitä alueita "säästämättä Hattulan pyhää ristiä".¹ On mahdollista, että kirkon korjaaminen on venäläissodan jälkeen ollut tarpeellista. On tosin esitetty oletus, etteivät venäläiset olisi hävitysretkellään tuhonneet mitään kirkon sisäpuolelta. Vaikkei mitään hävitystä olisi tapahtunutkaan, oli kirkon valmistumisesta jo kulunut useita vuosikymmeniä ja uudistustyöt saatettiin siten katsoa muistakin syistä tarpeellisiksi.

On myös mahdollista, että Knut Possen aikana on kirkossa tehty joitain kunnostus- tai koristustöitä ja että kirkkoa on uudelleen kunnostettu venäläissodan jälkeen, ehkä vasta Sten Sturen lesken, Ingeborg Tottin ollessa Hämeen linnassa vuosina 1503-1507 tai senkin jälkeen. Ingeborgin kuoltua linna jäi edelleen Tottien haltuun. Aake Yrjänänpoika Tottin kausi linnassa kesti vuodesta 1508 vuoteen 1520.²

Edellä on jo mainittu, että Hattulan maalauskuoston ajoittamisen pohjana on ollut Arvid Kurjen vaakuna. Wennervirta on ajoittanut maalaukset vuosina 1510-1520 tehdyiksi.

Pettersson on pyrkinyt tarkentamaan tätä ajoitusta muiden vaakunoiden avulla. Pettersson katsoo Tott-suvun vaakunan (vaakuna 5) viittaavan Aake Yrjänänpoika Tottiin, joka edellä mainittiin ja joka siis oli Hämeen linnan linnanherrana vuosina 1508-1520. Vastaavalla kohdalla pohjoisessa pilaririvissä on Ulv-vaakuna, joka Petterssonin mukaan viittaa Aake Yrjänänpojan puolisoon, Märta Bengtsdotter Ulviin (vaakuna 4).³ Kun avioliitto oli solmittu vuonna 1513, on tämä vuosi Petterssonin mukaan aikaisin

1 Jaakkola, Jalmari, Suomen myöhäiskeskiaika II. Porvoo 1959, s. 344.

2 Drake 1968, s. 14

3 Pettersson, s. 215.

mahdollinen maalausten valmistumisaika. Pettersson määrittelee maalaustyön tapahtuneeksi viimeistään vuonna 1516, koska katsoo unioniristiriitojen sen jälkeen tehneen ajat liian rauhattomiksi, jotta maalaustyötä olisi voitu tehdä.¹ Tott- ja Ulv-vaakunoiden järjestys on päinvastainen kuin yleensä allianssi-vaakunoiden. Ne eivät myöskään allianssivaakunoiden tapaan kallistu toisiaan vastaan, vaan samaan suuntaan, oikealle. Tästä huolimatta Pettersson on tutkimuksessaan esittämissä perusteluin päätenyt siihen, että kyseessä ovat Aake Yrjänänpoika Tottin ja hänen puolisonsa vaakunat.² Myös Nilsén on päätenyt siihen, että vaakunat viittaavat kyseisiin henkilöihin.³

Yksi Hattulan kirkon kuvastoon kuuluvista vaakunakilvistä on kokonaan selvittämättä (vaakuna 2). Nilsén esittää oletuksenaan, että mikäli Svärd-suvun vaakuna viittaa piispa Arvid Kurkeen, viittaa tämä sen parina oleva vaakuna pappiin, joka maalausten valmistumisaikana toimi seurakunnassa.⁴ Tulkintaan on todennäköisesti vaikuttanut se, että Nilsén katsoo pääalttarin ja kuorin sijainneen kirkon itäpäädyssä.

Edellä on jo mainittu Lepaan kartanon Kåaus Hannunpoika, joka mainitaan Hattulan kihlakunnan tuomarina vuonna 1496 ja oli eräiden tietojen mukaan elossa vielä vuonna 1515 ja kuoli viimeistään ennen vuotta 1523. Toisaalta jo vuonna 1509 mainitaan hänen vaimonsa Karin ilmeisesti hänen leskenään. Vaakunan 6 on päätelty viittaavan Klaus Hannunpoikaan.⁵

Hattulan kirkon vaakunoita ja kuvaston mahdollisia alajoittajia tutkittaessa on otettava huomioon lisäksi

-
- 1 Pettersson, s. 215.
 - 2 Pettersson, s. 209-213.
 - 3 Nilsén, s. 236.
 - 4 Ibid.
 - 5 Pettersson, s. 21.

*Viite Petterssonin ka!
Karin vaimo Hannunpoika!
Klaus Hannunpoika!
vaimo*

kirjon luonne. Se ei ollut pelkästään tavallinen seurakuntakirkko, vaan tunnettu pyhiinvaelluskirkko. Edellä on mainittu Äyräpään kirkkoherran Henrik Makerlandin testamentti. Hän antoi siinä lahjoituksia useille eri kirkkoille ja luostareille.¹ Kyseessä ei ole poikkeus. Toinen vastaavanlainen testamentti, jossa lahjoituksen saajina on useita tunnettuja kirkkoja ja luostareita, on Hartvik Japssonin testamentti vuodelta 1486.²

On täysin mahdollista, että Hattulan kirkon maalauskuvastoa varten on saatu lahjoituksia muualtakin, kuin aivan kirkon lähimmässä ympäristössä tuolloin asuvilta henkilöiltä. Lepaa-suvun vaakunan voidaan varmasti tulkita viittaavan tuon Hattulan kirkon läheisyydessä sijaitsevan kartanon silloiseen omistajaan, Klaus Hannunpoikaan.

Tott- ja Ulv-vaakunat voidaan myös melko varmasti liittää edellä mainittuihin Aake Yrjänänpoika Tottiin ja Märta Bengtsdotter Ulviin. Heidän lisäksi on lahjoittajina kuitenkin voinut olla muitakin näiden mahtisukujen edustajia. - Mainittakoon, että esimerkiksi Märta Bengtsdotter Ulvin isä oli Bengt Arendsson Ulv, Bengt Arendsson Ulv oli valtakunnanpuvoksena vuodesta 1501 alkaen 1530-luvulle asti (eli vielä 1535). Hän oli lisäksi Tukholman linnan päällikkö. Bengt Arendsson Ulvin veli, Johan Arendsson oli Västmanlannin ja Södermanlannin laamanni, joka oli valtakunnanpuvoksena 1501-1523.³

1 FMU 2628.

2 FMU 4111.

3 Elgenstierna, Gustaf, Den introducerade svenska adelns ättartavlor. VIII. Stockholm 1934, s. 341, 482.

Johan Arentsson esiintyy Suomen puolella kahdessa asiakirjassa: 1508 tai 1509 Kokemäen kartanossa ja 1510 Turussa. Pettersson on esimerkiksi kokonaan sulkenut pois mahdollisuuden, että Hattulan kirkossa oleva Ulv-suvun vaakuna viittaisi häneen, sillä perusteella, ettei asiakirjojen perusteella voida todeta hänellä olleen mitään yhteyksiä Hattulaan tai Hämeen linnaan.¹ Sukulaisside Märta Bengtsdotteriin kuitenkin yhdisti hänet Hämeen linnaan. - Ulv-suvun vaakuna ei välttämättä eikä edes todennäköisesti viittaa nimenomaan Johan Arenttssoniin, vaan tähän Märta Bengtsdotterin sukuun. Samoin Tott-vaakunan voi katsoa viittaavan Totteihin laajemminkin. Samalla selittyisi luontevasti, miksi Ulv- ja Tott-vaakunat on sijoitettu allianssivaakunoista poikkeavalla tavalla.

Vielä ei ole saatu vastausta siihen, miten paljon maalausten lahjoittajat pystyivät vaikuttamaan kuvaston aiheiden valintaan. Tätä kysymystä pyritään selvittämään edelleen kirkon maalauskuvas-toa käsiteltäessä.

Edelläolevan perusteella voidaan sen sijaan jo todeta, että kirkon maalauskuvas-toon ajoitusta ei voi määrittellä yhtä tarkasti, kuin Pettersson on tehnyt, eli vuosiin 1513-1516.² Kuvas-to on joka tapauksessa saatettu suunnitella aikaisemmin ja tämä suunnittelu on saatettu alkaa jo Ingeborg Tottin aikana, eli ennen vuotta 1507. Vaikka vaakunat - viisi vaakunaa - kuuluvat samaan kuvastoon, ei kaikkien kuvaston toteuttamiseen tarvittujen lahjoitusten ole ollut pakko tulla samanaikaisesti. Kuvas-toon suunnittelu olisi voitu aloittaa, jos esimerkiksi

1 Pettersson, s. 206.

2 Ahlström-Taavitsainen on sittemmin tutkimuksessaan toistanut tämän ajoituksen. Ahlström-Taavitsainen, s. 66. - Nilsén tyytyy ajoittamaan maalaukset 1510-luvulle. Nilsén, s. 22.

Ingeborg Tottilta olisi saatu lahjoitus ja varoja olisi voitu kerätä lisää myöhemmin.

III PYHIMYSAIHEISET MAALAUKSET

1. Pyhimysaiheet ja lahjoittajat

Maliniemi on todennut tutkimuksessaan "Der Heiligenkalender Finnlands", että pyhimyskultti on olemukseltaan paikallisluonteista, ja että kaikki apostolisen ajan jälkeiset pyhimykset olivat alunperin paikallispyhimyksiä. Jonkin pyhimyskultin leviäminen riippui monenlaisista ulkonaisista ja psykologisista tekijöistä, jotka eivät olleet sen laatuaisia, että niitä olisi voitu säädellä yleiskirkollisin määräyksin. Jos myöhäis-keskiajan pyhimyskulttia tarkastellaan maantieteellisesti, saadaan aikaan hyvin kirjava kartta. Hyvinkin lähellä sijaitsevien alueiden pyhimyskalenterit erosivat suuresti toisistaan. Tästä kirjavuudesta erottuvat homogeenisina kokonaisuuksina vain hiippakunnat.¹

Paavi ei pyrkinyt millään lailla yksinkertaistamaan pyhimyskultin moninaisuutta, joka keskiajan kuluessa yhä lisääntyi, paitsi siten, että tiettyjen suurten pyhimysten kultti tehtiin obligatoriseksi koko kristikunnassa ja pyhimykseksi julistaminen vaikeutui koko ajan.²

Liturgia pysyi olennaisilta osiltaan melko samanlaisena koko roomalaiskatolisen kirkon alueella. Sen paikallisia variaatioita on Maliniemen mukaan sattuvasti verrattu saman kielen eri murteisiin. - Liturgian de sanctis -osan sisältö oli olennaisesti samanlainen. Yhteisenä pohjana olivat kaikkialla kalenterissa alkukristilliset ja roomalaiset suuret pyhimykset. Tähän perusaineistoon liitetyt pyhimykset erosivat eri kansojen ja eri alueiden kohdalla. Heidän elämänsä ja ihmeidensä kuvaukset

1 Maliniemi 1925, s. 3-4.

2 Ibid., s. 4.

olivat kuitenkin sisällöltään samankaltaisia.¹

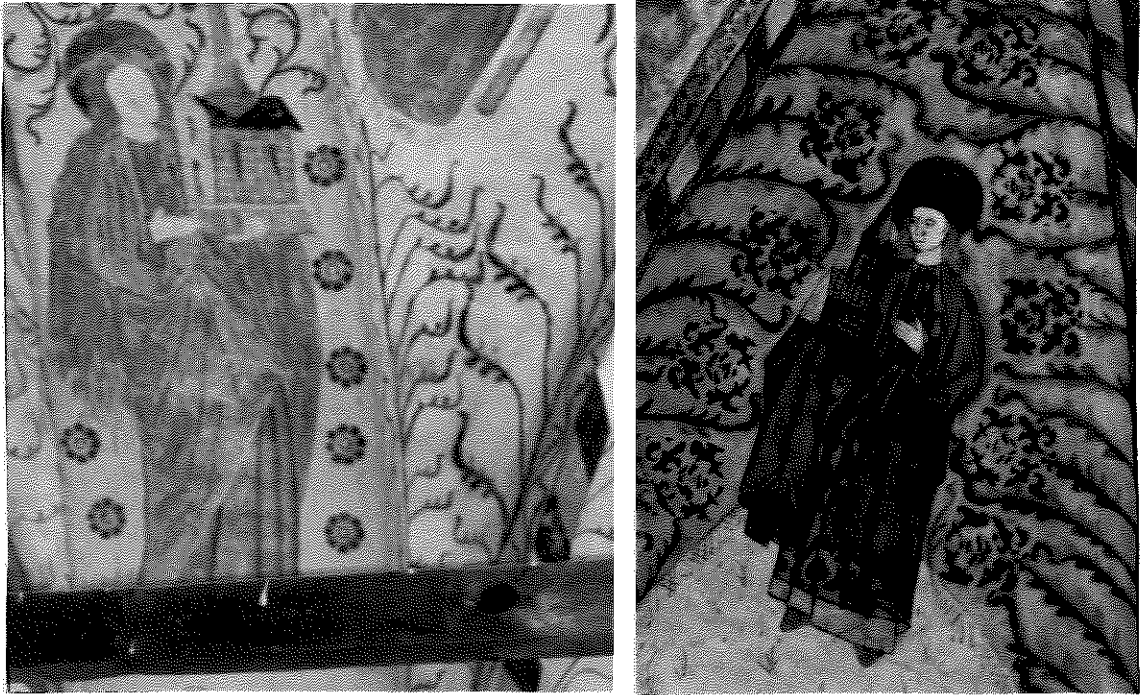
Maliniemi on edelleen todennut, että pyrkimys liturgian ja noudatetun pyhimyskalenterin yhtenäisyyteen saman kirkkoprovinssinkin alueella oli lähinnä toivomus, jonka toteuttamiseen ei kovin ankarasti pyritty. Kunkin hiippakunnan alueella yhtenäisyyteen sen sijaan pyrittiin lukuisin toimenpitein. Siten oli tuomiokirkon kalenteria noudatettava paitsi seurakuntakirkoissa myös hiippakunnan alueella olleissa luostareissa. Hiippakunnan alueella käytettyjen liturgisten kirjojen osalta ei tätä tärkeänä pidettyä yhtenäisyyttä kuitenkaan keskiajan kuluessa saavutettu. Yhtenä syynä Maliniemi näkee sen, että käsin kopiaiduissa kirjoissa oli virheitä, sitä enemmän, mitä kauempana ne olivat alkuperäisestä käsi- kirjoituksesta. Toiseksi syyksi hän katsoo sen, että kirjojen hankinta tuli kalliiksi ja varattomien seurakuntien oli sen vuoksi usein tyydyttävä edullisesti hankittuihin tai lahjoituksena saatuihin kirjoihin, joita ei alunperin ollut tarkoitettu kyseisen hiippakunnan alueella käytettäväksi.²

Nygrenin mukaan eri pyhimyksiä kunnioitettiin eri aikoina suuremmalla tai pienemmällä innolla. Joidenkin tiettyjen pyhimysten esiintymisestä tietyn maan alueella voidaan usein päätellä maan historian tapahtumia, kuten jonkin munkkijärjestön perustaminen, lähetystoiminta jne.³ Siten hän esimerkiksi toteaa Aleksandrian Pyhän Katariinan epätavallisen hallitsevan aseman Suomen taiteessa

1 Maliniemi 1925, s. 6.

2 Ibid., s. 8-13.

3 Nygren, Olga Alice, Helgonen i Finlands medeltidskonst. En ikonografisk studie. Helsingfors 1945, s. 13.

Kuva 6. Pyhä Gertrud Hattulan maalauskuvas-
tosta 1510-luvulta vasemmalla ja Kumlingen Pyhän Annan
kirkon kuvastosta 1500-luvun alusta ~~vasemmalla~~
Nivelles'n abbedissaksi mainittu Pyhä Gertrud
kantaa kädessään kirkon pienoismallia, attri-
buuttiaan. Attribuutit liittyivät pyhimyksen
elämän johonkin merkittävään vaiheeseen, esimerk-
kiksi ihmeeseen - marttyyrien attribuutti usein
kuolintapaan. Toisinaan jopa pyhimyksen ulkonäkö,
hiukset, ruumiinrakenne, kasvot, ikä ja vaatetus
toistuvat samantyyppisinä maalauksesta ja veis-
toksesta toiseen.

johtuneen voimaakkasta dominikaanisesta vaikutuksesta
maassamme - olihan Katariina dominikaanien suoje-
luspyhimys.²

-
- 1 Nygren, s. 14-15, 150-151. - Attwater, s. 151. - Kum-
lingen ja muiden Ahvenanmaan kirkkojen maalauk-
sista myös Nyman, Valdemar, Det åländska folkets
historia I:2. Ålands medeltida kyrkokonst.
Helsingfors 1980.
 - 2 Nygren s. 21. - Dominikaanien vaikutuksesta maahamme
mm. Maliniemi 1925, passim.

Aleksandrian Pyhä Katariina on mukana yhdeksän suomalaisen kirkon maalauskuvas-tossa (Liite 2.) Yhtä moneen kirkkoon on kuvattu Pyhä Margareta ja Pyhää Barbaraa esittävä maalaus on kahdeksassa kirkossa. Aleksandrian Pyhä Katariina esiintyy siis kuvastoissa usein, mutta hänen asemaansa ei maalausten perusteella voi sanoa hallitsevaksi. Nygren on kuitenkin käyttänyt tutkimuksessaan maalausten lisäksi lähteenä myös pyhimysaiheisia veistoksia ja tehnyt johtopäätökset tämän perusteella.

Nygren on myös todennut, että Suomen keskiajan taiteessa pyhimysten osuus on huomattava ja että täällä esiintyvät taiteessa suurin piirtein samat pyhimykset kuin Ruotsisakin.¹ Tämä pitääkin paikkansa. Suomen maalauskuvas-toissa on mukana 39 pyhimystä.² Kun näitä verrataan Ruotsista ja Tanskasta käytettävissä oleviin tietoihin, voidaan todeta, että näistä 39:stä pyhimyksestä

- 27 esiintyy myös Ruotsin ja Tanskan kuvastoissa
- 9 Suomen lisäksi Ruotsissa
- 1 Suomen lisäksi Tanskassa ja
- 2 vain Suomessa.

Yhteys Ruotsiin näyttää voimakkaammalta. On kuitenkin todettava, että Ruotsista käytettävissä olevassa aineis-tossa on mukana 63 pyhimystä. Tanskasta taas on tietoja vain nykyisestä Etelä-Ruotsin alueesta, Skoonesta, Hal-lannista ja Blekingestä. Koko Tanskan tiedot saattaisivat muuttaa kuvaa. Käytettävissä olevan aineiston perusteella saadutkin tiedot ovat kuitenkin jo suuntaa-antavia. Kuu-luivathan Suomi ja Ruotsi samaan kirkkoprovinsiin, joten suurempi yhdenmukaisuus on todennäköistä.

1 Nygren, s. 8.

2 Liite 5.

Ruotsin ja Suomen pyhimyskulpteissa on myös eroja. Tryggve Lundén on esitellyt tutkimuksessaan peräti 17 täysin paikallista ruotsalaista pyhimystä.¹ Vastaavannalaisista ei ole säilynyt mitään tietoja Suomen puolelta. Koko maan tai hiippakunnan alueellakin Suomessa on vain kaksi pyhimystä, Pyhä Henrik ja piispa Hemming, joista jälkimmäistä ei ole kanonisoitu. - On todennäköistä, ettei katolisen kirkon opetus ja sen pyhimysmaailma vielä ollut siinä määrin juurtunut kansan keskuuteen Suomessa, että se itse olisi spontaanisti luonut omia pyhimyksiä.

Jotain on kuitenkin opittu: Maliniemi on todennut, että kansanrunoudessa mainitut pyhimykset ovat peräisin suomalaisesta pyhimyskalenterista paria poikkeusta lukuunottamatta. Itä-Suomessa on tavattu joitain kreikkalaiskatolisen kirkon piiristä peräisin olevia pyhimyksiä.²

Edellä on jo todettu, että pyhimyskalenterin yhtenäisyyteen hiippakunnan alueella oli pyrittykin. Maliniemen mukaan kansalle kirkoissa pidetyt, pyhimyksiä käsitelleet saarnat pyhimysten juhlapäivinä käsittelivät pääosin vain hiippakunnan pyhimyskalenterissa mainittuja pyhimyksiä.³ Saarnat olivat luonnollisesti äidinkielisiiä.

Samoin on ollut ilmeisesti laita myös munkkien pitämässä saarnoissa. Siten ovat birgittalaiset kansalle pitämässään saarnoissa kosketelleet vain pyhimyskalenterin pyhimyksiä ja yleensä vain niitä, joilla oli duplex- tai totum duplex -aste, eli niitä pyhimysten juhlapäiviä, joita vietettiin juhlallisimmin menoin. Tämä käy selvästi ilmi Vadestenan birgittalaisluostarin saarnakirjasta.

1 Lundén, Tryggve, Sveriges missionärer, helgon och kyrkogrundare. En bok om Sveriges kristnande. Malmö 1983, s. 442-466.

2 Maliniemi 1925, s. 29. - Krohn, Kaarle, Pyhimysten nimet suomalaisissa loitsurunoissa, HAik 1912, s. 319-327.

3 Maliniemi 1925, s. 27.

Järjestön pappismunkkien säännöt velvoittivat em. käytäntöön. Maliniemi on katsonut, että käytäntö oli samanlainen Suomen puolella, vaikkei täällä ole säilynyt mitään käsikirjoituksia, jotka käsittelisivät kansalle pidettyjä pyhimyssaarnoja.¹

Dominikaanien pyhimyskalenteri taas oli pääpiirteittäin yhtenevä Turun hiippakunnan kalenterin kanssa, joten kansalle pidettyjen saarnojen täytyi pysyä pääosin Turun hiippakunnan kalenterin puitteissa.²

Suomen kolmannen munkkijärjestön jäsenet, fransiskaanit, saattoivat Maliniemen mukaan propagoida enemmän niitä pyhimyksiä, jotka olivat vieraita hiippakunnan liturgialle. Merkkejä erityisistä fransiskaanisista pyhimyksistä on kuitenkin säilynyt niukasti.³

Yhtenäisyyteen oli pyritty ja siinä oli ilmeisesti onnistuttu. Tunnettiin ne pyhimykset, joista oli kuultu. Ja kun oli kerran omaksuttu käsitys, että esimerkiksi Pyhä Yrjänä, kansanrunojen Pyhä Jyrki, auttoi maanviljelijöitä ja karjanhoitajia, suojeli karhuilta ja sitoi kiinni sudet, säilyi tämä käsitys pitkälle luterilaiseen aikaan mm. kansanrunoudessa ja loitsuissa.⁴

Konkreettisen avun odotukseen pyhimyksiltä on viitannut myös Pettersson. Hän on tutkinut Hattulan kirkon maalaus-

1 Maliniemi 1925, s. 28.

2 Ibid.

3 Ibid, s. 28-29.

4 Esim. Petri Shemeikalta vuonna 1884 muistiin merkitty loitsu: "Työnnin lehmoset leholla/ hatasarvet haavikolla/ rannall on meryttä vasten/ merta on vasten hiykiäistä./ Pyhä Jyrki, syöttäjäni,/ kui katsot katoksen alla/ niin katso katajikossa... - Sihvo, Pirkko, Mull on kourat kontiolta. Loitsuja ja taikoja, koonnut P.Sihvo. SKS. Rauma 1986, s. 41.

kuvaston päälahjoittamina pitämiensä Aake Yrjänänpoika Tottin ja Märta Bengtsdotter Ulvin yhteyksiä niihin pyhimysaiheisiin, joiden yhteydessä heidän vaakunakilpensä on kuvattu. Aake Yrjänänpoika Tott on kolmessa valtionhoitaja Svante Niilonpojalle soittamassaan kirjeessä, jotka on päivätty Hämeen linnassa 7.10.1508, 1.11.1508 ja 2.1.1509, kuvannut huolestuneessa sävyssä vaikeaa sairauttaan, "the pocker". Pettersson on katsonut Tottin pitäneen sairauttaan Jumalan lähettämänä koettelemuksena, joka kuitenkin on mahdollista parantaa Jumalan avulla ja lääkärin hyvillä neuvoilla. Pettersson on tutkinut, voisivatko Tott- ja Ulv-vaakunoiden yhteydessä olevat pyhimykset liittyä tähän. Hän toteaa, että Johannes Kastajaa kunnioitettiin Ruotsin valtion suojeluspyhimyksenä¹ ja hänet mainitaan tässä ominaisuudessa Naantalien luostarin perustamisen yhteydessä. Pyhän Johannes Kastajan veljeskunnalla, Johanniitoilla, oli myös sairaalatoimintaa ja toisinaan Ruotsissa jopa koulutettuja lääkäreitä. Lisäksi Tukholmassa oli 14.8.1514 vihitty uusi Johanneksen kirkko. Pettersson katsoo, että Johannes Kastaja oli valittu kuva-aiheeksi ajankohtaisena pyhimyksenä Tottin sairauteen liittyvistä syistä. Johannes Kastajasta erityisenä ruttopyhimyksenä Pettersson ei ole löytänyt mitään varmoja tietoja. Yhtenä mahdollisuutena Pettersson esittää, että Johannes Kastaja olisi ollut Tottin henkilökohtainen suojeluspyhimys.²

Ulv-vaakunan yhteydessä kuvattu Pyhä Sebastian on ollut suosittu ruttopyhimys. Pettersson on lisäksi saanut sel-

1 Nilsén ei mainitse Johannes Kastajaa tässä ominaisuudessa. Nilsén, s. 287, 402, 406, 428, 431, 439, valtion suojeluspyhimyksistä, s. 433.

2 Pettersson, s. 214.

ville, että Märta Bengtsdotterin ensimmäisen puolison eno, Trotte Karlsson, joka kaatui Brunkebergin taistelussa 1471, oli haudattu Pyhän Sebastianin alttarin eteen Upsalan tuomiokirkkoon. Pettersson viittaakin käsitteisiin votiivilahja ja votiivikirkko, vaikka toteaakin, ettei näitä käsitteitä yleensä käytetä tällaisessa yhteydessä.¹

Pyhä Mauritius on Suomessa vain Hattulan kuvastossa. Nilsénin esittelemässä aineistossa ei ole ainoatakaan Mauritius-aiheista maalausta.² Tanskassa, Skoonen, Blekingen ja Hallannin alueella on säilynyt neljä Mauritiusta esittävää maalausta.³ Pyhä Mauritius on ollut Tallinnassa toimineen Schwarzhäupter-killan suojelepyhimys.³ Kiltaan kuului kauppiaita ja voisi ajatella myös tämän vaikuttaneen pyhimyksen esiintymiseen Hattulan kuvastossa. Olihan mm. Hämeen linnan päälliköillä kauppayhteyksiä Baltiaan. Todennäköisempää kuitenkin on, että syynä ovat Tottien yhteydet Tanskaan. Olivathan Tottit Tanskan mahtavimpia sukuja. Suvun juuret olivat nimenomaan Skoonessa.⁴ - Pyhä Mauritius on mukana myös Turun hiippakunnan pyhimyskalenterissa, kuitenkin vain merkinnällä "simplex".⁵ Pyhän Mauritiuksen päivää ei siis vietetty erityisen suurin juhlallisuuksin. Ilman Tottien toivomusta Pyhää Mauritiusta tuskin olisi kuvattu Hattulan kirkon kuvastoon.

1 Pettersson, s. 215.

2 Nilsén, s. 38.

3 Svensk uppslagsbok. Andra omarbetade och utvidgade upplagan. Band 19. Malmö 1951; Mauritius.

4 Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män. Sjuttonde bandet. Upsala 1849, s. 266 sqq.

5 Pyhimysten juhlapäivien merkinnät arvokkaimmasta alkaen: totum duplex, duplex, semiduplex, simplex, novem lectionum, trium lectionum, memoria. Maliniemi 1925, s. 153. - Mauritiuksesta. Maliniemi 1925, s. 166-167.

Kuva 7.

Hattulan kir-
kon Pyhä
Mauritius-
aiheinen maa-
laus.
Mauritius on
kuvataan nee-
kerinä viittauk-
sena hänen alku-
peräänsä: hän
oli thebalainen
legioonan johtaja.
Kärsi marttyyri-
kuoleman¹ legioo-
nineen.

Hattulan kirkon maalauskuvaan kuuluu mielenkiintoinen kolmen pohjoismaisen pyhän kuninkaan yhdistelmä: Pyhä Erik, Pyhä Olavi ja Pyhä Knut. Viimeksimainitun tunnistus on hieman epävarma, mutta mitään muutakaan vaihtoehtoa ei ole esitetty. Vastaavanlaista ei ole säilynyt missään muualla Suomessa.

1 Nygren, s. 128-129.

Kuva 8.

Pyhä Erik. Tämän ja muiden pyhimysaiheisten maalausten sijainti liitteessä 3.

Pyhä Erik oli Ruotsin valtion suojeluspyhimys. Hänen merkityksensä kansakunnan erityisenä suojelijana käy ilmi esimerkiksi siitä, että vuonna 1495 Sten Sture lähti kohti valtion itärajaa Pyhän Erikin lipun alla. Kun Kaarle Knuutinpoika oli tätä aikaisemmin, vuonna 1452, johtanut joukkonsa tanskalaisia vastaan, oli osalla hänen joukostaan lippu, johon oli kuvattu Pyhä Erik ja Pyhän Yrjänän lippu. Kaarle Knuutinpoika itse taas ei tyytynyt vähempään kuin itse Apokalyptiseen Madonnaan. Molemmat kuninkaat, Pyhä Erik ja ja Pyhä Olavi esiintyvät maalaustaiteessa usein parina Ruotsin puolella.¹

Toinen todistus Erikien merkityksestä kansallispyhimyksenä on hänen yhdistymisensä Ruotsin valtion lakiin. Nilsén mainitsee, että jo vuonna 1398 esiintyy ilmaisu "Sankt Erik konungs lag", joka yleistyy vuoden 1471 eli Brunkebergin taistelun jälkeen. - Erikillä oli siten ilmeisesti erityisasema kansallispyhimyksenä. Olavi on kuitenkin ollut suositumpi kansan keskuudessa, ja ilmeisesti hän on säilyttänyt asemansa myös kansal-

1 Nilsén, s. 439.

Kuva 9.

Pyhä Knut vasemmalla ja Pyhä Olavi oikealla Hattulan kirkon maalauskuva-
stosta.

lisena pyhimyksenä Ruotsissa, vaikka olikin samalla
Norjan kansallispyhimys.¹

Nilsén toteaa, että Erikin kuvilla on ilmeisesti yhteys
poliittiseen epätasapainoon, koska ne hänen käsittele-
mässään aineistossa ovat tavallisimpia vanhimmassa aineis-
tossa, joka ajoittuu Engelbrektin kapinan jälkeisiin

1 Nilsén, s. 440.

vuosiin ja sitten uudelleen uusimmassa aineistossa eli Sture-kauden viimeisinä vuosikymmeninä.¹ - Ne kuvastelisivat siten Ruotsin "itsenäisyysaikoja" ja unionin rauhallisessa vaiheessa jäivät pois.

Poliittiseen elämään, nimenomaan unionipolitiikkaan liittyy Lundénin mukaan kolmen pohjoismaisen kuninkaan yhdistelmä maalauksissa. Hän toteaa, että nimenomaan Skoonessa, ennen kaikkea Österlenissä, on erityisesti hellittyy ajatusta pohjoismaisesta unionista. Kuuden skoonelaisen kirkon kalkkimaalauskuvasastoissa on nimittäin kuvattu kuninkaat Erik, Olavi ja Knut yhdessä.² Linderödin kirkossa on Knut kuvattu yhdessä Pyhän Albanuksen, Odensen kirkon suojeluspyhimyksen kanssa. Samaan kuoriholviin on kuvattu Pyhä Erik ja Pyhä Knut herttua sekä Pyhä Olavi yhdessä Pyhän Mauritiuksen kanssa. Linderödin kirkossa on myös Pyhän Laurentiuksen, Lundin tuomiokirkon suojeluspyhimyksen kuva. Neljässä muussakin kirkossa on Pyhä Laurentius kuvattu pohjoismaisten pyhimyskuninkaiden yhteydessä.³ Samaan tapaan on Hattulan kirkossa Turun tuomiokirkon suojeluspyhimys, Pyhä Henrik kuvattu Pyhän Erikin parina kirkon itäpäädystä. Pyhä Knut ja Pyhä Olavi taas ovat parina kirkon eteläseinän itäisimmässä ikkunasyvennyksessä (Liite 3). Juuri tämä parittainen sijainti tukee sitä tulkintaa, että "kolmas" kuningaspyhimys todella on Pyhä Knut. Ruotsin kansallispyhimys, Pyhä Erik, on hallitsevalla paikalla rinnallaan Pyhä Henrik. Hieman sivummalla parina ovat Norjan ja Tanskan kansallispyhimykset. Yhdistelmän kokonaisuutena täytyy kuitenkin viitata unioniin.

1 Nilsén, s. 439.

2 Lundén, s. 439.

3 Ibid., s. 469-470. - Nyberg: Tore, Birgittinerkulturen och unionen. Then Sölf Fuel, Gillesblad för Tumathorps S:t Knut gille 1975, s. 8.

Kaikki Tanskan kuvastot, joissa kolme pyhää kuningasta esiintyvät, ovat unioniajalta.¹ Lundénin mukaan ne ovat siten todisteena pohjoismaisesta kolmen kuninkaan ideologiasta, jollainen kuningatar Margaretalla oli.²

Se, että maalaukset ovat skoonelaisissa kirkoissa, viittaa jälleen Totteihin, joiden edustajia Hämeen linnassa 1500-luvun alkupuolella olivat jo aikaisemmin mainitut Ingeborg Aakentytär Tott ja Aake Yrjänänpoika Tott. Unioniin kuitenkin ottivat kantaa muutkin kuin Tottit.

Aake Yrjänänpoika Tottista tiedetään tulleen Sten Sture nuoremman uskollinen kannattaja. Entä hänen suhtautumisensa Svante Niilonpoika Stureen? - Ingeborg Aakentytär Tott varustautui aseelliseen vastarintaan Svante Niilonpojan tultua valituksi valtionhoitajaksi eikä myöhemmin-kään taipunut Svante Sturen varauksettomaksi kannattajaksi. Piispa Arvid Kurjen on aikaisempi tutkimus katsonut antaneen aluksi kannatuksensa valtaneuvospuolueelle, mutta myöhemmin tarkastaneen asenteensa Sten Sturen hyväksi. Pohjolan-Pirhonen on tutkimuksessaan päätenyt siihen, että käsitys tuskin vastaa todellisuutta ja katsoo Arvid Kurjen olleen Sten Sturen kannattaja.³

Mikäli oletetaan Pohjolan-Pirhosen olleen oikeassa Arvid Kurjen suhtautumisessa Sten Sture nuorempaan, on huomio kiinnitettävä tapahtumiin ennen vuotta 1512 ja tutkittava Tottien, Arvid Kurjen ja hänen edeltäjänsä suhtautumista Svante Stureen. Pohjolan-Pirhosen tutki-

1 Gualövin ja Vallbyn kuvastot vuosilta 1430-1460, Köpingen ja Norra Strön 1450-1475, Östra Herrestadin 1475-1500, Linderödin 1498 ja Brunnbyn noin vuodelta 1500. Banning, Volume One, s. 94.

2 Lundén, s. 470.

3 SHK I, s. 270. - Pohjolan-Pirhonen, Helge, Suomen poliittinen asema pohjoismaisen unionin loppuvaiheissa 1512-1523. Helsinki 1953, s. 48-54.

mus käsittelee vuosia 1512-1523. Seppo Suvannon tutkimus taas Sten Sture vanhemman valtakautta.¹ Svante Sturen ajasta ei käytettävissä ole ollut erikoistutkimusta. Kolmen kuninkaan arvoitus jää siten ratkaisematta odottamaan lisätutkimuksia.

Kaikkien kolmen pohjoismaisen pyhän kuninkaan esiintyminen Hattulan kirkon maalauskuvas-
tossa viittaa kuitenkin siihen, että kuvaston suunnittelu on aloitettu jo Ingeborg Aakentytär Tottin ollessa Hämeen linnassa, vaikka kuvaston toteuttaminen sitten onkin saattanut siirtyä seuraavalle vuosikymmenelle, 1510-luvulle.

1. Suvanto, Seppo, Suomen poliittinen asema Sten Sture vanhemman valtakautena vuosina 1483-1497. Historiallisia Tutkimuksia XXXVIII. Julk. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1952.

2. Pyhä Anna ja Pyhä Risti -aiheet

Edellä on käsitelty niitä Hattulan kirkon maalauskuvaraston pyhimysaiheita, jotka on mahdollista yhdistää niihin henkilöihin, joiden vaakunat kirkkoon on kuvattu, toisin sanoen Turun hiippakunnan piispaan Arvid Kurkeen ja päälahjoittajina pidettyihin Aake Yrjänänpoika Tottiin ja Märta Bengtsdotter Ulviin. Lepaan Klaus Hannunpojasta on liian vähän tietoja, jotta voisi tehdä edes oletuksia hänen nimikkopyhimyksestään.

Edellä esitetyistä pyhimyksistä Pyhä Mauritius ja kolmen pohjoismaisen pyhimyskuninkaan yhdistelmä ovat lisäksi sellaisia, joita ei ole muissa Suomen kirkkojen maalauskuvarastoissa. Useimmat Hattulan kirkon 30 pyhimysaiheesta kuitenkin esiintyvät muissakin kirkoissa.

Hattulan kirkon pyhimysaiheista puolet on naispyhimyksiä. Näistä 15 pyhimyksestä Bolsenan Pyhä Kristina ja Pyhä Kakukyllä on kuvattu sakaristoon, loput 13 kirkkosaliin. Lohjalla kirkkosaliin on kuvattuna yhtä monta naispyhimystä (liite 4), mutta huomiota kiinnittää se, että naispyhimykset Hattulassa on koottu yhteen kohtaan kuvastoa (liite 3), keskilaivan itäisimmän holvin ympärille.

Itäpäädyn ikkunan eteläpuolelle on kuvattu Pyhä Veronica. Veronica kuvataan attribuuttinaan hikiliina, jossa näkyvät Kristuksen piirteet, ja hänet yhdistetään Ristin tien hartauteen.¹

Veronicaa seuraavat kuvastossa arkadikaareen sijoitetut Aleksandrian Pyhä Katariina, Pyhä Margareta ja Pyhä Agnes, jotka kaikki ovat naismarttyyreitä. Vielä neljä

1 Nygren, s. 140-141.

naismarttyyriä on kuvattu keskilaivan yli kulkevaan vyökaareen itäisimpien pylväiden välillä. Näistä yhtä ei ole tunnistettu. Loput kolme ovat Pyhä Barbara, Pyhä Dorotea ja Pyhä Apollonia. - Barbara, Dorotea, Aleksandrian Pyhä Katarina ja Margareta ovat "quatuor virgines capitales" eli neljä pääneitsyttä. He kuuluivat niihin pyhimyksiin, joita kunnioitettiin kautta koko läntisen Kirkon.¹

Naismarttyyrien kunnioitettuun ryhmään kuuluu vielä Pyhä Ursula, jonka kuva on sijoitettu keskilaivan itäisimmän holvin pohjoispuoliseen arkadikaareen. Pyhä Ursula ei tosin enää ole alkukirkon pyhimyksiä. Samaan arkadikaareen kuvattuja Vadstenan Pyhää Katariinaa, Pyhää Gertrudia (kuva 6, s. 48) ja Pyhää Birgittaa yhdistää luostarilaitos ja Pyhästä Birgitasta siirtäänkin jo edellä mainittuihin muihin pohjoismaisiin pyhimyksiin.

Kun verrataan Hattulan kirkon kuvastoa muiden kirkkojen kuvastoihin, voidaan todeta, että toinen huomiota herättävä naispyhimysten kokoonpano on ahvenanmaalaisessa Kumlingen kirkossa. Kumlingen kuvasto tosin on suppeampi kuin Hattulan kuvasto. Pyhimysaiheisia maalauksia siellä on vain 9, mutta ne kaikki esittävät naispyhimyksiä. Kuvasto keskittyy muutoin Uuden Testamentin aiheisiin. Apostoleja, pyhimysten tavoin tässä kuvastossa sijoitettuna, on kuvattu kaksi, Bartolomeus ja Matias.

Kumlingen kirkko on omistettu Pyhälle Annalle², joka on myös Hattulan kirkon suojeluspyhimys, sen lisäksi että kirkko on omistettu Pyhälle Ristille. Maalausku-

1 Nygren, s. 74-75.

2 Nyman, s. 99.

vastoja sisältävistä kirkoista Kumlinge ja Hattula ovat ainoat Pyhälle Annalle pyhitetyt. On ilmeistä, että naispyhimykset on valittu Kumlingen yksinomaisiksi pyhimysaiheiksi ja Hattulassa sijoitettu korostetusti yhteen ryhmään tästä syystä, Pyhän Annan kunniaksi.¹

Kumlingessa ei ole varsinaisia Pyhä Anna -aiheita. Hattulassa sen sijaan Pyhän Annan historia kerrotaan etelälaivan itäisimmässä holvissa (liite 6).

Pyhä Helena -aiheet kuuluvat luonnollisesti myös naispyhimysaiheisiin, mutta ne kertovat samalla Pyhän Ristin legendan. Hattulassa tämä legenda on kuvattu keskilaivan toisessa holvissa. Sitä reunustavat apostoliaiheiset maalaukset pohjoisen- ja eteläpuolisissa arkadikaarissa. Seuraavan holvin kohdalla eteläpuolella on vielä kolme apostoliaiheista maalausta. Vastakkaiselle kohdalle pohjoispuolelle on kuvattu evankelistojen vertauskuvat, Matteuksen vertauskuva enkeli, Markuksen leijona, Luukkaan härkä ja Johanneksen kotka.

Apostoliaiheiden sijoitus Hattulan kuvastossa poikkeaa yleisestä käytännöstä. Tähän palataan tässä työssä hieman myöhemmin. Myös evankelistojen vertauskuvien sijoitus on epätavallinen. Ne on yleensä sijoitettu kirkon itäisimpään holviin eli kuoriin tai ainakin heti kuorin eteen, toiseen holviin. Niissä Suomen kirkoissa, joissa evankelistojen vertauskuvia on säilynyt, ne on 11 kirkossa sijoitettu itäisimpään holviin, 3 kirkossa toiseen.

 1 Nilsénin aineistossa ainoat Pyhälle Annalle pyhitetyt ruotsalaiset kirkot ovat Balinstan Jumalalle, Neitsyt Marialle, P. Annalle ja P. Johannekselle sekä Lenan mahdollisesti P. Annalle ja Johannes Kastajalle pyhitetty kirkko. Kummassakin on vain muutamia maalauksia. Nilsén, s. 53, 112.

Myös Lohjan kirkossa, jonka kuvasto on samankaltainen kuin Hattulan kirkon kuvasto, evankelistojen vertauskuvat on sijoitettu kirkon itäisimpään holviin.¹ Nilsénin aineistossa on 79 kirkkoon kuvattu evankelistojen vertauskuvat. Näistä 16:ssa vertauskuvat on sijoitettu muualle kuin kuoriin.² Evankelistojen vertauskuvien yhteydessä kuvataan usein kirkkoisät Augustinus, Ambrosius, Gregorius ja Hieronymus. Hattulan kuvastossa kirkkoisia ei ole.³

Maalausten sijainnilla kirkossa on merkitystä. Esimerkiksi Kilström on kirjoittanut: "On tärkeää huomata aiheen sijainti kirkossa. Nils Sundquist esitti ajatuksen, että kirkon holvi aivan yksinkertaisesti kuvaa taivaan holvia - itse sanoisin sitä taivaalliseksi todellisuudeksi. Tässä on paljon perää, sillä jos suuntaamme huomiomme niihin aiheisiin, joita on itse holveissa, on niissä eroa niihin, joita on kirkon seinillä. Sääntö on pääsääntö ja siitä on paljon poikkeuksia, mutta se pätee erityisen suuressa määrin silloin, kun on kyse kuoriholvin maalauksista."⁴

-
- 1 Espoon, Inkoon, Kaarinan, Kalannin, Laitilan, Lohjan, Perniön, Rauman, Sauvon, Siuntion ja Rymättylän kirkkoissa evankelistojen vertauskuvat ovat itäisimmässä holvissa - Pyhtään ja Taivassalon kirkossa toisessa holvissa sekä Mynämäen kirkossa toisen holvin viereisissä arkadikaarissa. Kalannin ja Laitilan kirkkoissa ^{neidat} ne on kuvattu myös sakaristoon.
 - 2 Nilsén, s. 266.
 - 3 Riskan ilmoitus (Riskä, Tove, Keskiaajan maalaustaide. Ars. Suomen taide 1, Keuruu 1987, s. 171.), että Hattulan kirkossa holvien pilareita tukemassa ovat kirkkoisät on virheellinen. Riskan tarkoittamat ihmishahmot ovat kokonaan ilman kirkkoisiin viittaavia tunnusmerkkejä ja attribuutteja. Ko. maalaukse' on Museoviraston ikonografisessa kortistossa ^{neidat} määritelty holvin- ja köynnöksenkantajiksi: ^{neidat} nimeksimainitut on kuitenkin tulkittava lähinnä köynnöksen katkaisijoiksi. Vrt. esim. Matt. 3:10, 7:19.
 - 4 Kilström, Bengt Ingmar, Bildens funktion i Kyrkans undervisning. Taidehistoriallisia tutkimuksia 8. Taidehistoriallinen seura (1985). Tammisaari 1985, s. 146.

Evankelistojen vertauskuvien poikkeuksellinen sijainti kaipaakaan siis selityksen. - Kun tarkastellaan pyhimysaiheiden sijoitusta, voi huomata, että ne yhdessä apostoli- ja evankelista-aiheiden kanssa muodostavat varsin selkeän latinalaisen ristin (liite 3), jonka leikkauskohta on keskilaivan toisen holvin kohdalla. Kyseiseen holviin on kuvattu Neitsyt Marian kruunaus ja edellä mainittu Pyhän Helenan eli Pyhän Ristin legenda.

"Ristin poikkivarren" muodostavat pohjoispuolella kuvattu Pyhän Kristoforuksen legenda ja eteläpuolella kuvattu Neitsyt Marian legenda.

Itse asiassa Hattulan kirkon rikas pyhimyskuvasto kertoo läntisen Kirkon historian. Se alkaa Kristuksen aikalaisista, hänen elämänsä ja toimintansa silminnäkijöistä, apostoleista, ja alkukirkon marttyyreistä, jotka on sijoitettu lähimmäksi holvia, johon on kuvattu Pyhän Ristin legenda. Kirkkoisät puuttuvat, kuten edellä todettiin, mutta kertomus jatkuu esittelemällä luostarilaitoksen perustajia ja uudistajia. Onhan kuvastossa mukana mm. Fransiskus Assisilainen. Kertomus siirtyy pohjoismaihin mm. Pyhän Olavin ja Pyhän Erikin myötä ja Suomeen Pyhän Botvidin¹ ja Pyhän Henrikin seurassa.

Lohjan kirkon pyhimysaiheiden järjestys poikkeaa edelläkuvatuista (liite 4). Pyhimykset eivät muodosta tällaista suorastaan hierarkkista kuviota, jossa mm. naispyhimykset erottuvat selkeänä ryhmänä.

Hattulan kirkon pyhimysaiheet on sijoitettu siten, että keskilaivan toinen holvi muodostuu maalausten keskipisteeksi. Jos tarkastellaan kirkon muita maalausaiheita (kuva 5, sivu 16 ja liite 6), huomataan, että sama holvi

1 Tunnistus epävarma.

tai pikemminkin "ristin poikkipuu" jakaa myös muun kuvas-
ton: kirkkosalin länsipuolen maalausaiheet kertovat Kris-
tuksen maanpäällisestä elämästä, hänen lapsuudestaan,
toiminnastaan ja kärsimyksensä sekä ylösnousemuksesta.
Itäpuolella taas ovat Vanhan Testamentin aiheet sekä
Viimeinen tuomio. Onko keskilaivan toinen holvi todellakin
ollut kirkon keskipiste. Onko kirkon pääalttari, Pyhän
Ristin alttari sijainnut tällä kohdalla?

3. Pääalttarin paikka ja krusifiksi

Hattulan Pyhän Ristin kirkon rakenteissa on säilynyt jäänteitä kolmesta alttarista. Edellä on mainittu itäpäädyssä ollut alttari. Sen lisäksi on sakaristossa jälkiä pois revitystä alttarista ja kirkkosalissa on pohjoisrivin itäisimmässä pylväässä pieni komerosyvennys, joka mahdollisesti on liittynyt johonkin sivu-alttariin. Kaikki edellä mainitut alttarien jäänteet on merkitty sivulla 12 olevaan piirrookseen (kuva 2).

Näistä alttareista soveltuisi kirkon pääalttariksi vain itäpäädyssä sijainnut. Riska onkin päätenyt tähän: "Ylimmäksi pääkuoriin, **pääalttarin** yläpuolella olevaan holviin, on molemmissa (Lohjan ja Hattulan) kirkoissa kuvattu Pyhä kolminaisuus, aikakauden teologien rakastamana armontuoliasetelmana..."¹ Keskilaivan toisesta holvista hän on kirjoittanut: "...holvissa on kuvattuna legenda Pyhän Ristin löytämisestä (Pyhän Helenan legenda), sillä tässä holvissa oli Kristuksen ristille omistettu **pitäjänalttari**."²

Nilsén on kirjoittanut: "Hattulan Pyhän Ristin kirkossa löydämme Pyhän Helenan eli Pyhän Ristin legendan maalaukset runkokuoneen ensimmäisestä holvista, toisin sanoen yhteydessä mahdolliseen Pyhän Ristin alttariin."³

Nilsénin ilmaisu "runkokuoneen ensimmäinen holvi" tarkoittaa tietenkin keskilaivan toista holvia - siinähan maalaus on. Hän on siis katsonut, että itäisin holvi on ollut kirkon kuorina, koska ei ole laskenut sitä osaksi runkokuonetta. Tämä voidaan ilmeisesti tulkita niin,

1 Riska, s. 171.

2 Ibid. - Hällström: "Kuori on kirkon itäisin osa, missä alttarin paikka on ja missä jumalanpalvelukset suoritettiin. Kuoriaita erotti muinoin kuorin maallikkojen osasta kirkkosalia." af Hällström, s. 6.

3 Nilsén, s. 443.

että myös pääalttari oli itäisen holvin kohdalla. Lause on niin muotoiltu, ettei voi tietää, onko hän pitänyt Pyhän Ristin alttaria kirkon pääalttarina. Nilsén on kylläkin pohtinut Suomen kolmilaivaisten kirkkojen kuorin laajuutta: "Olivatko kaikki kolme itäisintä travetta kuorin osia vai rajoittuiko tämä keskimäiseen traveeseen? Vastauksen saaminen ei ole helppoa, koska kuorin rakenteet ovat olleet puuta eikä jälkiä alkuperäisistä rakenteista ole säilynyt näissä kirkoissa....Katolisten maiden suurehkoissa kirkoissa on yleistä, että keskilaivan itäisin osa, usein enemmän kuin yksi trave on erotettu kuoriksi, kun taas ympäröivät traveet ovat avoinna seurakuntalaisille. Näissä tapauksissa on kuitenkin kulkuetien tarve kuorin ympäri vaikuttanut tähän ratkaisuun." Nilsén arvelee lisäksi, että esikuvia Suomen maaseutukirkkoihin on haettu lähinnä Turun tuomiokirkosta eikä kauempaa. Hänen käsittelynsään ruotsalaisissa kirkoissa ei ole kolmilaivaisia.¹ Hattulan kirkkoa Nilsén ei mainitse erikseen tässä yhteydessä.

Riskan käyttämästä pitäjänalttari-sanasta on Rune Norberg kirjoittanut: "Lekmannaltare (**pitäjänalttari**, altare laicorum, isl. formessualtare) oli varsinaisessa merkityksessään luostarikirkoissa keskiajalla pääalttarina yleisölle tarkoitettussa osassa luostarikirkkoa (säilynyt mm. Varnhemissä, Länsi-Göötanmaalla 1200-luvulta), mutta nimitystä käytetään toisinaan merkitsemään myös tavallisissa kirkoissa keskiajalla olleita alttareita runkokuoneen itäosassa triumfikrusifiksin edessä."²

Lisää selvitystä saadaan Norbergin artikkelista **Korsaltare**: "Kutsutaan toisinaan taidehistoriassa pitäjän-

1 Nilsén, s. 241-241.

2 Norberg, Rune, Lekmannaltare. KLN 10:495.

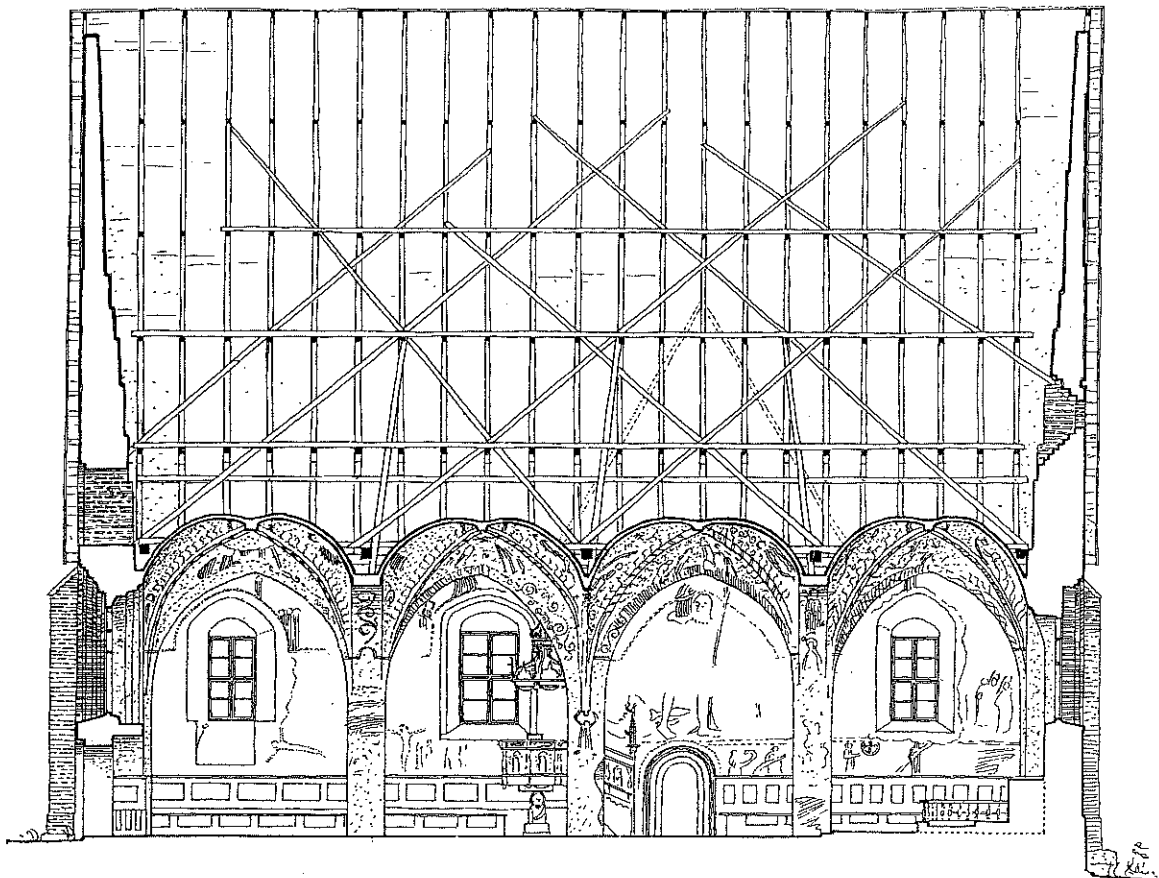
alttariksi. Tarkoittaa alttaria runkokuoneen itäosassa triumfikrusifiksin edessä, jollainen näyttää olleen useimmissa kirkoissa keskiajalla, myös pienissä maaseutukirkoissa... Kaikki Pyhän Ristin alttareista säilyneet tiedot, joita on 1400-luvulta, eivät kuitenkaan välttämättä merkitse edellämainitun kaltaista alttaria. Kristuksen ristin reliikki saattoi saada oman alttarin samoin kuin ristiä kantavaa Kristusta esittävä veistos. ...Suomessa on tietoja Pyhän Ristin alttareista ainakin Turun tuomiokirkosta (Rinne) ja Korppoosta, Varsinais-Suomesta (Diarium Gyllenianum) sekä Hollolasta (Kronqvist) ja mahdollisesti Hattulasta (FMU II, 118) Hämeessä. Turun tuomiokirkossa oli Maria-alttari (parochiale beate virginis) pitäjänalttarina..."¹

On ilmeistä, että Hattulan kirkossa on ollut Kristuksen ristin reliikki, arvokas pyhäinjäännös, joka luonnollisesti on ollut sijoitettuna Pyhän Ristin alttariin. Tätä alttaria ei siten Riskan tapaan voi nimittää pitäjänalttariksi.

Kuorin erottaa seurakuntalaisille tarkoitettusta kirkkosalin osasta krusifiksi. Jaakko Puokka on olettanut, että krusifiksin paikkana, triumfikaarena, on alunperin ollut kirkon keskimmäisten pylväiden väli.² - Pilarien välinen vyökaari poikkeaa kahdesta muusta. Se on huomattavasti kapeampi, samanlevyinen kuin holvien ruoteet. Eteläisemmässä pilarissa on lisäksi näkyvissä pieni syvennys tai kolo, johon krusifiksi olisi voinut olla kiinnitetty. Vastaava kohta pohjoisen puoleisessa pilarissa on peitetty laastilla. Jaakko Puokan olettamus tuntuu oikealta.

1 Norberg, Rune, Korsaltare, KLN 9:192.

2 Puokka, Jaakko, Hattulan kirkko, Helsinki 1956, s. 31.

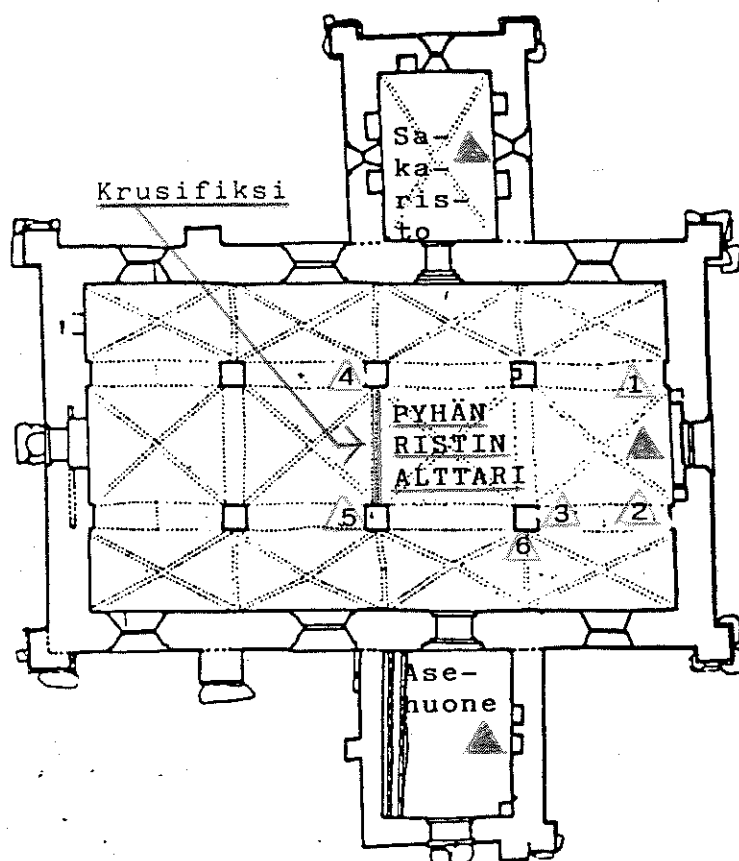
Hattulan Kirkko

Mittakaava
1:200

Kuva 10.

Kirkon pituusleikkauspiirros. Piirroksessa näkyy keskimmäisen pylvään kohdalla muita kapeamman vyökaaren alaosa. Pyhän Ristin alttari on ollut idästä, piirroksessa oikealta, laskettuna toisen holvin kohdalla. Tällä kohden piirroksessa näkyy sakaristoon johtava ovi. Piirros Vilho Kolho ja Juhani Wikstedt 1913. Museoviraston rakennushistorian osasto.

Näyttää todennäköiseltä, että Hattulan kirkossa on päädytty ratkaisuun, jossa kirkon keskilaivan toisen holvin kohdalla ollut alttari olisi ollut Pyhän Ristin alttari ja samalla kirkon pääalttari, jonka ympäri tarvittiin tilaa kulkuetielle. Tämä ratkaisu vastaisi siis yleistä eurooppalaista tapaa mahdollistaa pyhiinvaeltajien kulku kirkon merkittävimmän alttarin ympäri.

Kuva 11.

Pyhän Ristin alttari ja muiden mahdollisten alttarien sijainti sekä vaakuna-aiheiset maalaukset.

▲ alttari

Vaakunat:

- 1 Svärd/Kurki
- 2 Käärmevaakuna
- 3 Stiernkors
- 4 Ulv
- 5 Tott
- 6 Lepaa

Pääalttarin sijainti toisen holvin kohdalla selittäisi myös eräiden vaakuna-aiheisten maalausten sijainnin kirkossa. Ulv- ja Tott-suvun vaakunat sijaitsevat siten arvokkaimmalla paikalla, pilareissa, joiden välissä on ollut krusifiksi.

Stiernkors-vaakuna jäisi kokonaan kirkkokansan näkymättömiin, mikäli kuori sijaitsisi tavallisten seurakuntakirkkojen tapaan kirkon itäpäädyssä. Kun Pyhän Ristin alttarin ympäri on kulkuetie, on myös tämä vaakuna ollut kirkossa kävijöiden nähtävänä. Myös vaakunat 1 ja 2 ovat helpommin nähtävissä, kun kulkuetie kulkee itäseinän ja Pyhän Ristin alttarin välissä.

Aikaisemmin tässä työssä on mainittu sakaristossa olevat kiinteän alttarin jäänteet. Alttari on sijainnut sakariston itäisivulla. Sen yläpuolella oleva maalaus esittää

Kristusta haudassa. Tämän perusteella Nilsén katsoo kyseessä olleen Pyhän Ruumiin alttarin.¹ Stenberg toteaa kuitenkin, että Pyhän Ruumiin alttareiden yhteydessä olleet kuva-aiheet ovat Marian sylissä lepäävä Kristus eli Pietä-aihe ja tätä useammin n.k. Gregoriuksen messu -aihe, joka usein tavataan kirkkojen asehuoneista.² Nordman on päätenyt siihen, että Hattulan kirkon saka-riston Kristusta haudassa esittävä maalaus liittyisi pääsiäisliturgian yhteyteen.³ - Mainittakoon, että Hattulan kirkon asehuoneen itäseinälle on kuvattu rinnakkain Gregoriuksen messu -aiheeseen liittyvä Tuskien mies sekä Hurskaan ja maallisen rukous -aihe. Maalausten alapuolella seinässä on kaksi komerosyvennystä, joista oikeanpuoleisessa näkyy hyvin katkelmallisena Jobia tuhkaläjällä esittävä maalaus. Syvennykset ovat voineet liittyä kohdalla olleeseen alttariin, mahdollisesti Pyhän Ruumiin alttariin.

Pyhimyksiin liittyneistä alttareista ei Hattulan osalta ole säilynyt kirjallisia tietoja. Riska kirjoittaa:

1 Nilsén, s. 244.

2 Gregoriuksen messu -aihe toistaa seuraavan legendan:
Paavi Gregorius I (k. 604) ollessa toimittamassa messua apunaan useita kardinaaleja, Kristus itse astui alas alttarille Tuskien miehen hahmossa konsekraation hetkellä. Hänen viidestä haavastaan vuoti verta alas kalkkiin.
Joissain kuvaesityksissä Kristus näyttää nousevan ylös sarkofagista, toisissa hän seisoo alttarilla ja osoittaa kylkensä haavaa. - Aihe esiintyy taiteessa 1400-luvulta alkaen.
Kilström, B.I., Mässa, Gregorius. KLN 12:171-174.
- Kilström, B.I., Kristi grav. KLN 9:324-326. -
Stenberg, Ragnar, Kristi lekamens kult. KLN 9:328-329.

3 Nordman, C.A., Kristi lekamens kult, Finland. KLN 9:330.

"Suurella hädästä auttajalla Katariina Aleksandrialaisella ja yhtä tärkeällä, ilman sakramentteja tapahtuvalta kuolemalta suojelevalla Kristoforuksella on kummallakin selvästi ollut oma erityisalttarinsa pohjoislaivassa."¹ Lause on kirjan luvussa, jossa käsitellään sekä Lohjan että Hattulan kirkkojen maalauksia. Valitettavasti kyseisestä kohdasta ei käy ilmi, kumpaa kirkkoa Riska tarkoittaa. Lohjan Pyhän Laurin kirkossa Kristoforus-aiheet on kuvattu pohjoislaivan toiseen holviin, Aleksandrian Pyhää Katariinaa kuvaavat aiheet taas pohjoislaivan kolmanteen holviin. Siltä osin Riskan toteamus siis ilmeisesti on oikea. - Myös Hattulan kirkossa Kristoforus on kuvattu pohjoislaivassa: kolme Kristoforuksen marttyyrikuolemaan liittyvää aihetta on kuvattu pohjoislaivan toiseen holviin, ja sakaristoon vievän oven yhteydessä on kuvattu Kristoforus kantamassa Kristus-lastasta virran yli. Kun pohjoisimman pilaririvin itäisimmässä pylväässä on säilynyt komerosyvennys, on mahdollista, että tällä kohden on ollut Pyhälle Kristoforukselle omistettu sivualttari.

Mikäli Riska viittaa myös Aleksandrian Pyhän Katariinan osalta Hattulan kirkkoon, on tieto virheellinen. Katariina on kuvattu vain yhdellä kuvalla keski- ja etelälaivan välisessä arkadikaareissa, joten Pyhän Katariinan alttariakaan tuskin on ollut pohjoislaivassa.

Aikana, joka nyt on tutkimuksen kohteena, 1500-luvun alussa, on siis pääalttari, Pyhän Ristin alttari, sijainnut mitä todennäköisimmin keskilaivan toisen holvin kohdalla. Muut eli sivualttarit ovat olleet mahdollinen Pyhän Kolminaisuuden alttari nykyisen alttarin kohdalla, mahdollinen

1 Riska, s. 171-172.

Pyhän Kristoforuksen alttari pohjoislaivan itäpäässä sekä alttarit sakaristossa ja mahdollisesti myös asehuoneessa. Myös Pyhän Annan alttarin on täytynyt olla kirkossa. Se on todennäköisesti sijainnut Pyhä Anna -aiheisten maalausten yhteydessä kirkon itäpäädyssä.

IV APOSTOLIT

1. Apostolinen uskontunnustus taiteessa

Kun kymmenen käskyä pohjautuu Vanhaan Testamenttiin ja Isä meidän -rukous Uuden Testamentin teksteihin, liittyy puolestaan uskontunnustus alkukirkon dogminmuodostukseen. Kilströmin mukaan oli kristittyjen jo toisen vuosisadan aikana selvennettävä ja määriteltävä oppiaan taistelussa kerettiläisiä suuntauksia, varsinkin gnostilaisuutta, vastaan. Vanhin tunnettu kristillinen uskontunnustus, Symbolum Romanum, lienee kehittynyt toisen vuosisadan loppuun mennessä. Tästä kehittyi vähitellen apostolinen uskontunnustus, Symbolum Apostolicum.¹

Kirkon oma käsitys läpi keskiajan oli kuitenkin se, että Kirkolla oli alusta asti ollut tietty kiinteä kaava, uskontunnustus, joka tiivistetyssä muodossa ilmaisee kristillisen sanoman olennaisen sisällön. Tämän käsityksen mukaan oli siis aina ollut kiinteä normi, jonka pohjalla voitiin ratkaista, mikä oli kristilliseen uskoon kuuluvaa ja mikä ei. - Mannermaan mukaan otaksuttiin luotavasti, että apostolit itse olivat laatineet ja autorisoineet ensimmäisen uskon tiivistelmän. Otsikko Symbolum Apostolicum on ilmaisu tästä käsityksestä. Sitä ilmentää se kuva uskontunnustuksen synnystä, jonka Tyrannius Rufinus on kertonut noin vuonna 404, ja jonka Mannermaa on toistanut dogmihistorian oppikirjassa "Kristillisen

 1 Kilström, Bengt Ingmar, Den apostoliska trosbekännelsen i vår medeltida kyrkokonst. Fornvännen. Årgång 47, 1952, s. 129-130. - Kilström, Bengt Ingmar, Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden. Bibliotheca Theologiae Practicae, 8. Lund, 1958, s. 163-164.

opin vaiheet": Tyrannius Rufinus oli esittänyt, että sitten kun apostolit olivat helluntaina saaneet Pyhän Hengen ja kyvyn puhua kielillä, Herra kehoitti heitä julistamaan sanaa maailman eri kansoille. Rufinusta lainaten:

"Kun he sen tähden olivat lausumassa hyvästejä toisilleen, he ensin yhdessä laativat sovitun normin tulevalle saarnalleen, niin etteivät joutuisi toisistaan kaukana ollessaan antamaan erilaisia oppeja kansoille, joita he kutsuivat uskomaan Kristukseen. Niin he kokoontuivat yhteen paikkaan ja Pyhällä Hengellä täytettyinä laativat... tämän lyhyen tunnuksen... tulevasta saarnastaan. Kukin heistä osallistui työhön sopivaksi katsomallaan tavalla, ja he päättivät, että se oli annettava eteenpäin ohjeellisenä uskoville."

Rufinus ei Mannermaan mukaan ollut keksinyt tätä tarinaa itse, vaan se edusti hänen silmissään pitkää traditiota.¹ 500-luvulla käsitys oli tarkentunut: tiedettiin jo, kuka apostoleista oli lausunut minkäkin uskontunnustuksen lauseen.²

Käsitys omaksuttiin myös taiteeseen: uskontunnustus kuvattiin 12 apostolin kuvalla. Jo 900-luvulla alettiin apostolit taiteessa varustaa kirjoitusnauhoin, joihin oli kirjoitettu kunkin kohdalle se osa uskontunnuksesta, jonka traditio kertoi juuri kyseisen apostolin lausuneen. Käytäntö lienee syntynyt Saksassa, josta Kilström mainitsee esimerkin Reichenausta 900-1000-luvulta.³

-
- 1 Mannermaa, Tuomo, Kristillisen opin vaiheet. Dogmihistorian peruskurssi. Jyväskylä 1977, s. 22-23.
 - 2 Mannermaa, s. 23. - Kilström 1952, s. 130.
 - 3 Kilström 1952, s. 130-131.

Apostolisen uskontunnustuksen lauseille haettiin esikuvia Vanhasta Testamentista keskiajalla vallinneen typologisen ajattelutavan mukaan. Uskottiin, että Uuden Testamentin tapahtumat "kätkeytyivät" Vanhaan Testamenttiin: Kristuksen elämän tapahtumat olivat ihmiskunnan aikaisemman historian täyttymys ja samalla avain vanhojen kirjojen kätkeytyyn merkitykseen.¹ Typologian perusta oli Raamatun teksteissä. Sen perusajatus tulee selvästi esiin esimerkiksi useissa Matteuksen evan geliumin kohdissa, kuten: "Tämä kaikki on tapahtunut, että kävisi toteen, minkä Herra on puhunut profeetan kautta..."² Useissa Uuden Testamentin kohdissa on viittauksia Vanhan Testamentin henkilöihin, kuten Aatamiin, Nooakiin, Aabrahamiin, Lootiin jne. Ei siis ihme, että kirkkoisät etsivät lisää esikuvia Vanhasta Testamentista.³

Kilströmin mukaan esitetään eräissä vuoden 1300 paikkeilta peräisin olevissa ranskalaisissa käsikirjoituksissa uskontunnustuksen lauseita vastaavat profeettojen lauseet rinnakkain. Tämä typologinen esitystapa siirtyi myös taiteeseen, jossa sitä suosittiin varsinkin 1300- ja 1400-luvuilla. Apostolien tapaan profeetat kuvattiin kantamassa kirjoitusnauhoja, joihin heidän kohdallaan oli kirjoitettu Vanhan Testamentin teksti.⁴

Apostolien ja heidän lauseidensa esittämisjärjestyksessä on taiteessa vain hyvin vähän poikkeamia. Profeettojen kohdalla ei traditio ollut yhtä kiinteä. Siinäkin on kuitenkin havaittavissa selvä päälinja. Kilström on tutkimuksessaan esittänyt tämän typologisen esitystavan

1 Schmidt, Gerhard, Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts, Graz 1959, s. 1.

2 Matt. 1:22.

3 Schreiber, s. 2-3.

4 Kilström 1952, s. 131.

Kuva 12.

Apostolisen uskonnustunnustuksen ensimmäinen lause uskottiin keskiajalla apostoli Pietarin lausumaksi ja muotoilemaksi.

Pietari kuvattiin taiteessa aina iäkkääksi, tonsuuripäiseksi mieheksi eli hiukset leikattuna siten, että jäi paljas kohta. Pietarin attribuuttina tai vaan valtakunnan avain ja kirja, joka on yleinen apostolien attribuutti.

Valokuvassa Hattulan kirkon Pyhä Pietari.

järjestyksen seuraavasti:¹

Apostolit:

Pietari

Credo in Deum (patrem)
omnipotentem, creatorem
coeli et terrae

Profeetat:

Jeremias²

Patrem invocabitis, qui
terram fecit et condidit
coelum

1 Kilström 1952, s. 133-134. - Kilström 1958, s. 168.

2 Kilströmin toisessa tutkimuksessa tässä Jesaja, ilmeisesti pitää kuitenkin olla Jeremias. Kilström 1958, s. 168.

Uskon Jumalaan (isään)
kaikkivaltiaaseen, taivaan
ja maan luojaan

Rukoilkaa Isää, joka teki
maan ja loi taivaan

Andreas

Et in Jesum Christum, filium
ejus (unicum, dominum
nostrum)

David

Dominus dixit ad me: filius
meus es tu

Ja Jeesukseen Kristukseen,
hänen poikaansa (ainoan,
meidän herraamme)

Herra sanoi minulle: olet
minun poikani

Jakob vanhempi

Qui conceptus est de Spiritu
Sancto, natus est ex Maria
Virgine

Jesaja

Ecce Virgo concipiet (et
pariet filium)

Joka sikisi Pyhästä Henges-
tä, syntyi Neitsyt Mariasta

Katso, Neitsyt tulee raskaak-
si (ja synnyttää pojan)

Johannes

Passus sub Pontio Pilato,
crucifixus, mortuus et
sepultus est

Daniel

Post septuaginta hebdomas
occidetur Christus

Kärsi Pontius Pilatuksen
aikana, ristiinnaulittiin,
kuoli ja haudattiin

Sen jälkeen kun seitsemäs
päivä on seitsemänkymmentä
kertaa sivuutettu, surmataan
Kristus

Tuomas

Descendit ad inferna, tertia
die resurrexit a mortuis

Hoosea

O mors, ero mors tua, morsus
tuus ero, inferne

Laskeutui tuonelaan, kol-
mantena päivänä nousi kuol-
leista

Oi kuolema, minä olen sinun
kuolemasi, olen sinun tuhosi,
tuonela

Jakob nuorempi

Ascendit in coelos, sedet
ad dexteram (Dei) patris
omnipotentis

Nousi taivaaseen, istuu
(Jumalan) isän kaikkival-
tiaan oikealla puolella

Filippus

Inde venturus est judicare
vivos et mortuos

Sieltä hän tulee tuomitse-
maan eläviä ja kuolleita

Bartolomeus

Credo in Spiritum Sanctum

Uskon Pyhään Henkeen

Matteus

Sanctam Ecclesiam catholicam,
sanctorum communionem

Pyhään yhteiseen seurakun-
taan, pyhien yhteyteen

Simon

Remissionem peccatorum

Syntien anteeksiantamiseen

Aamos

Qui aedificat in coelo
ascensionem suam

Hän, joka perustaa valta-
istuimensa taivaaseen

Sefanja

Ascendam ad vos in iudicium
et ero testis velox

Tulen teidän luoksenne tuo-
miossa ja olen oleva pikai-
nen todistaja

Joel

Effundam de Spiritu meo
super omnem carnem

Vuodatan Henkeni kaiken
lihan ylle

Miika

Invocabunt omnes nomen
Domini et servient ei

He kaikki huutavat avuksi
Herran nimeä ja palvelevat
häntä

Malakias

Deponet Dominus omnes
iniquitates nostras

Herra poistaa kaikki rikko-
muksemme

Juudas Taddeus

Carnis resurrectionem

Ruumiin ylösnousemukseen

Matias

Vitam aeternam

Iankaikkiseen elämään

Sakarias

Educam te de sepulcris

tuis, popule meus

Johdatan sinut pois haudois-
tasi, kansani**Hesekiel**

Evigilabunt alii ad vitam,

alii ad mortem

He tulevat heräämään, toiset
elämään, toiset kuolemaan

Taiteessa tavataan myös typologisia apostolisen uskonnustuksen, credon, esityksiä, joissa apostolit ja profeetat on kuvattu ilman kirjoitusnauhoja. Kilström toteaa, Künstleen viitaten, että apostolisen uskonnustuksen lauseet jo 1200-luvulla olisi personifioitu 12 apostolin kuvalla. Hän katsoo, että ilman kirjoitusnauhoja kuvatut 12 profeettaa ja apostolia, samoin kuin 12 apostolia yksinään ilman kirjoitusnauhoja kuvattuina viittaavat uskonnustukseen.¹ Itse asiassa apostolisarjaan, credo-sarjaan, kuuluu useimmiten 12 apostolia: 13:ntena kuvataan apostoli Paavali apostoli Pietarin parina. Paavalilla ei ole omaa uskonnustuksen lausetta.

Kilström käyttää ilmaisua credo-sarja. Nilsén ei tätä ilmaisua käytä. Hän jakaa apostoliaiheiset maalaukset kahteen ryhmään: Yhden ryhmän muodostavat apostolisarjat, joissa apostolit on kuvattu kantaen uskonnustuksen tekstiä, credoa. Toinen ryhmä muodostuu apostoliaiheisistä kuvasarjoista, joissa apostolit on kuvattu ilman kirjoitusnauhaa. Tähän ryhmään hän liittää myös Hattulan ja Lohjan kuvastojen apostolisarjat. Hän toteaa apostolien tässä tapauksessa olevan Kristuksen sanoman symbo-

1 Kilström 1952, s. 135-136.

leja, toisin sanoen sen sanoman symboleja, jota koko kirkkokuone palvelee.¹ Epäilemättä tästä oli kysymys myös apostolien kohdalla. Nilsénin jako ei kuitenkaan anna oikeaa kuvaa apostoliaiheisten maalausten merkityksestä keskiajan taiteesta, vaikka onkin ilmeisesti palvellut erinomaisesti hänen omaa tutkimustaan.

Edellä on Schreiberiin nojaten viitattu siihen, että keskiajan taide lähti kirjoituksista, siitä, mihin uskottiin. Uskontunnustus uskottiin apostolien muotoilemaksi. Taiteessa siis kuvattiin apostolista uskontunnustusta ja se tehtiin apostolisarjan, credo-sarjan avulla. Kirjoitusnauhat voitiin jättää pois, koska apostolit voitiin tunnistaa attribuuteistaan, jotka olivat myös lukutaidottomien tunnistettavissa. Kun apostolinen uskontunnustustusta oli keskeinen osa Kirkon alkeisopetusta, katekeettista opetusta Isä meidän -rukouksen ja Ave Marian ohella,² voi olettaa että uskontunnustuksen synty apostolien lausumana oli yleisesti tunnettu.

Eri asia on sitten, että apostolisen uskontunnustuksen syntykertomusta jo varsin varhain on pidetty legendaarisena, sillä jo keskiajan lopulla Firenzen kirkolliskokouksessa vuonna 1437 se asetettiin kyseenalaiseksi.³

Apostolien kuvaustavasta todettakoon, että eräiden apostolien tunnistusta auttaa attribuuttien lisäksi persoonallinen ulkonäkö. Siten apostoli Pietari kuvataan iäkkäänä, tonsuuripäisenä, parrakkaana miehenä. Johannes taas on nuorekas ja aina parraton. Jakob vanhempi kuvataan keskiaikaisessa pyhiinvaeltajan asussa, hatussaan Santiago de Compostelan pyhiinvaeltajan merkki, simpukka.

1 Nilsén s, 258-259, 264.

2 Maliniemi 1955, s. 94. - Kilström 1958, s. 163.

3 Mannermaa, s. 23. - Jedin, Hubert, Breve storia dei concili. I ventuno concili ecumenici nel quadro della storia della Chiesa. Brescia 1978, s. 299.

Hän on apostoleista ainoa, joka kuvataan kengät jaloissaan. Muut kuvataan avojaloin antiikin aikaisiin asuihin puettuna. Nämä tunnusmerkit pätevät myös Suomen apostolialieheisiin maalauksiin.¹

Varhaisimmat Turun hiippakunnan alueella säilyneet apostolia esittävät maalaukset ovat Lemlandin kirkossa Ahvenanmaalla. Apostoli Johannesta esittävä maalaus on säilynyt kokonaan ja Andreasta esittävä osittain. Maalaukset on ajoitettu 1200-luvun lopulle. On päätelty, että kirkossa on ollut koko credo-sarja.² Maalauksiin ei liity kirjoitusnauhoja. Profeettoja kirkkoon ei ilmeisesti ole kuvattu.

Lemlandin kirkon credo-sarja on muodostunut kirkkosalin seinille tasaisin välein sijoitetuista apostolikuivista. Tämä onkin tavallinen tapa. Credo-sarja alkaa apostoli Pietarin kuvalla, joka on sijoitettu kirkon itäpäätyn alttarin oikealle puolelle eli eteläpuolelle ja jatkuu Kilströmin ilmoittamassa järjestyksessä kiertäen koko kirkkosalin myötäpäivään. Sarja päättyy alttarin vasemmalle puolelle eli pohjoispuolelle apostoli Paavalia esittävään maalaukseen. Paavali ja Pietari siis muodostavat parin.

Credo-sarja, johon sisältyvät sekä apostolit että profeetat, on Suomessa säilynyt seitsemässä kirkossa (katso liite 7): Karjaalla ja Taivassalossa kokonaan tai ainakin suurimmaksi osaksi, muissa viidessä fragmentaarisempina. Nämä kuvastot on ajoitettu 1470- ja 1480-luvulle. Ne on siis maalattu Konrad Bitzin ollessa Turun piispana.³ Pyhtään ja Finströmin kirkkojen credo-sarjat, jotka

1 Apostolien attribuuteista mm. Nygren, passim. -
Attwater, passim.

2 Nyman, s. 65.

3 Konrad Bitz oli piispana 1460-1489.

eivät ole Kalannin koulukunnan mestareiden töitä, on jouduttu ajoittamaan väljemmin, 1400-luvun jälkipuoliskolle. Pyhtään ja Finströmin kirkoissa on kuvattu vain apostolit.

Kumlingen maalaukset ovat 1500-luvun alusta. Kirkossa on kaksi apostoliaiheista maalausta, mutta kirkon kuvastossa ei ole koskaan ollut apostolisarjaa. 1490-luvulta ja 1400- ja 1500-luvun taitteesta on yleensäkin säilynyt niukemmin maalauksia kuin 1490-lukua edeltäneiltä parilta vuosikymmeniltä ja jälleen 1500-luvun puolelta, jolta ovat peräisin Hattulan ja Lohjan suuret kuvastot.

Kilströmin esittämää, tradition mukaista apostolien järjestystä on noudatettu vain Karjaan kirkossa. Muissa, esimerkiksi Pyhtään, Sauvon ja Taivassalon kirkoissa on poikkeamia tradition mukaisesta järjestyksestä.

Mistään tietämättömyyden aiheuttamista erehdyksistä tai unohduksista tuskin kuitenkaan on kyse. Ahvenanmaalla sijaitsevan Finströmin kirkon credo-sarjasta esimerkiksi puuttuu apostoli Matteusta esittävä maalaus. Hänen osuutensa uskontunnustuksen tekstistä on kuitenkin sijoitettu apostoli Simonin yhteyteen tämän oman uskontunnustusosuuden lisäksi. Kun tekstiä ei Finströmin kirkossa ole sijoitettu kaikkiin apostolinkuviin, voi päätellä, että uskontunnustus on haluttu esittää kokonaan ja että tradition mukainen esittämistapa on ollut tuttu. Siitä on vain pieneltä osin poikettu.

Hattulan ja Lohjan kirkkojen apostoliaiheiset maalaukset on sijoitettu siten, ettei enää voi puhua tradition mukaiseen esittämisjärjestykseen tehdyistä pienistä poikkeamista. Kysymys on siitä, onko enää kyseessä credo-sarja.

2. Hattulan apostoli- ja profeetta-aiheet

Hattulan kirkon apostoliaihteiset maalaukset on sijoitettu keskilaivan kahden puolen kahta keskimmäistä holvia reunustaviin arkadikaariin. Toisen holvin kohdalla on neljä apostoliaihteista maalausta kummankin puoleisessa arkadikaareissa. Kolmannen holvin kohdalla on eteläpuoleisessa arkadikaareissa kolme apostoliaihteista maalausta. Pohjoisen puolella olevaan arkadikaareen sen sijaan on kuvattu evankelistojen vertauskuvat. (Katso liite 3.) Apostolit on kuvattu ilman kirjoitusnauhoja, mutta heillä on attribuutit, joten maalaukset voidaan tunnistaa.

Muissa Suomen kirkoissa, joissa apostolit myös on esitetty ilman kirjoitusnauhoja, on - Lohjaa lukuunottamatta - noudatettu tradition mukaista järjestystä pääpiirteissään. Niissä siis on näkyvissä yhteys apostoliseen uskontunnustukseen siinä määrin, että on oikeutettua Kilströmin tapaan nimittää niitä credo-sarjoiksi. Onko myös Hattulan apostoliaihteisten maalausten järjestyksestä löydettävissä viitteitä siihen, että myös sen suunnittelussa on nojaututtu apostoliseen uskontunnustukseen?

Jo apostoliaihteisten maalausten kokoaminen näin lähekkäin on poikkeuksellista. On kylläkin joitain aiheita joissa apostolit esitetään yhtenä ryhmänä: Apostolien kollegio -aihe, Pyhä Ehtoollinen ja esimerkiksi Hattulan kirkon sakaristoon sijoitettu Neitsyt Marian kuolema -aihe. Viimeksimainitussa aiheessa apostolit kuvataan Neitsyt Marian kuolinvuoteen taakse ryhmittyneinä. Näistä aiheista ei tässä kuitenkaan ole kyse.

Kun kunkin apostolin kohdalle sijoitetaan tradition hänen lausumakseen mainitsema apostolisen uskontunnustuksen osa, saadaan seuraava kuvio:

Paavali (Simon)

- (Syntien anteeksi-
saamiseen)

Andreas

Ja Jeesukseen Kristukseen,
hänen poikaansa (ainoan,
meidän herraamme).

Matias

Iankaikkisen elämän.

Jakob vanhempi

Joka sikisi Pyhästä Hen-
gestä, syntyi Neitsyt
Mariasta.

**Evankelistojen
vertauskuvat**

Pietari

Uskon Jumalaan (isään) kaikki-
valtiaaseen, taivaan ja maan
luojaan.

Bartolomeus

Uskon Pyhään Henkeen.

Filippus

Sieltä hän tulee tuomitsemaan
eläviä ja kuolleita.

Jakob nuorempi

Nousi taivaaseen, istuu
(Jumalan) isän kaikkival-
tiaan oikealla puolella.

Tuomas

Laskeutui tuonelaan, kol-
mantena päivänä nousi kuol-
leista.

Juudas Taddeus

Ruumiin ylösnousemuksen.

Johannes

Kärsi Pontius Pilatuksen
aikana, ristiinnaulittiin,
kuoli, ja haudattiin.

Keskilaivan toista holvia reunustaviin arkadikaariin, Pyhän Ristin alttarin kohdalle, sijoittuvat lauseet, joissa tunnustetaan usko Isään Jumalaan, Jeesukseen Kristukseen, Pyhään Henkeen ja iankaikkiseen elämään. Loput kolme lausetta kertovat Jeesuksen neitseellisestä syntymästä, Jeesuksen astumisesta taivaaseen ja siitä, miten hän Isän oikealla puolella istuen on tuleva tuomitsemaan eläviä ja kuolleita.

Kolmannen holvin kohdalle sijoittuvat ne uskontunnustuksen lauseet, jotka kertovat Kristuksen maanpäällisestä elämästä, Kristuksen kärsimyksestä, kuolemasta, hautaamisesta sekä siitä, miten hän kolmantena päivänä nousi kuolleista. Rinnastuksena on mukana Juudas Taddeuksen lause kaikkien ruumiiden ylösnousemuksesta. - Tämän kolmannen holvin kohdalle päättyy pohjoisseinällä Kristuksen kärsimyshistorian kuvaus.

On ilmeistä, että mikään sattuma ei ole sanellut apostoliaiheiden sijoitusta. Apostoliaiheisten maalausten paikat on tarkoin suunniteltu ja ne liittyvät saumattomasti kirkon muuhun kuvakertomukseen ja kirkon tärkeimpään alttariin, Pyhän Ristin alttariin.

Mm. Nilsén on esittänyt apostoli Simon -aiheiseksi länsiseinän oven vieressä olevaa, erittäin fragmentaarista maalausta.¹ Kun muut kirkon länsioven viereen kuvatut pyhät henkilöt ovat luostarilaitokseen liittyviä, näyttää todennäköiseltä, että myös tämän tunnistamaton pyhimys kuuluu heihin. Simonin lause on: "(uskon) syntien anteeksiantamisen". - Apostoli Paavaliin tunnistus on epävarma. Kyseinen apostoli on kuvattu attribuuttinaan miekka (kuva 3, s. 13.), joka Nygrenin

1 Nilsén, s. 196.

mukaan on yksi mahdollisista apostoli Simonin attribuu-
teista.¹ Simonin lause syntien anteeksiantamisesta sopi-
si hyvin muiden Pyhän Ristin holvin yhteydessä olevien
apostolien lauseisiin. Kyseisen maalauksen sijainti on
lisäksi lähinnä Viimeinen tuomio -aihetta muihin apostoli-
aiheisiin maalauksiin verrattuna. Tämä jää kuitenkin
vain oletukseksi. On mahdollista, että apostoli Simon
puuttuu kuvastosta. Apostoli Matteusta esittävä maalaus
ilmeisesti myös puuttuu kuvastosta. Matteuksen osuus
uskontunnustuksesta kuuluu: "Pyhään yhteiseen seurakun-
taan, pyhien yhteyteen." Ei voi välttyä ajatukselta, että
tätä lausetta on ajateltu edustavan kirkossa olevien seu-
rakuntalaisten yhdessä niiden pyhien kanssa, joita esittä-
viä maalauksia on maalattu kirkon seinille ja holveihin.

Apostolisen uskontunnustuksen sisältö, sen lauseet tra-
dition mukaisesti apostolien lausumina, on selvästi
ollut pohjana suunniteltaessa apostoliaiheisten maalauks-
ten sijoitusta Hattulan kirkon kuvastoon. Tavoitteena on
ollut kuvastokokonaisuus: lauseet on sijoitettu sen suh-
teen tarkoituksenmukaisille paikoille. Kuitenkin se on
credo-sarja.

Hattulan kirkon seiniä kiertää lisäksi alimmassa kuva-
panelissa apostoli- ja profeettasarja, jonka paikoitellen
katkaisevat muuhun kuvakerrontaan liittyvät kuva-aiheet.
Tämä kuvasarja on aikaisemmissa tutkimuksissa mainittu
vain ohimennen tai siihen ei ole kiinnitetty lainkaan
huomiota.

Wennervirta esimerkiksi mainitsee vain edellämainitut,
tunnistettavissa olevat apostoliaiheiset maalaukset,
eikä käsittele mitäkään lähemmin.² Nygren mainitsee
vain osan tästä sarjasta: "Hattulan kirkon eteläseinällä

1 Nygren, s. 63. (Simon Kiivailija)

2 Wennervirta 1937, s. 147.

näkyä lisäksi Neitsyt Mariasta kertovien kuvaesitysten alla apostolirivi. Apostolit on varustettu kirjoitusnauhoin, joiden tekstit kuitenkin ovat niin kuluneet, ettei niitä voi hahmottaa."¹ Samoin Nilsén esittää tutkimuksessaan vain osan sarjan hahmoista.²

Vuonna 1886 Arkeologiselle komissiolle tekemässään selvityksessä on Nervander luetellut yksityiskohtaisesti maalauspanelin kuva-aiheet. Nervander on saanut apostoli- ja profeettahahmojen lukumääräksi 33. Hän on kuitenkin virheellisesti maininnut yhden kirjoitusnauhoja kannattelevan apostoli- ja profeettaparin liikaa.³ Tällä hetkellä apostoli- ja profeetta-aiheisia maalauksia on näkyvissä kaikkiaan 30. Nervander mainitsee lisäksi yhden, josta on ollut näkyvissä erittäin heikkoja fragmentteja hänen inventoidessaan kirkon maalauksia.⁴ Nykyään eivät edes nämä fragmentit erotu.

Apostolit ja profeetat on esitetty pareittain. Seitsemän näistä pareista kannattelee välissään vihkimäristiä, loppuilla apostoleilla ja profeetoilla on käsissään kirjoitusnauhat, joissa ei näy minkäänlaisia jälkiä niissä olleesta kirjoituksesta. On todennäköistä, että nauhoissa ei koskaan ole ollutkaan tekstiä. Myös attribuutit puuttuvat kokonaan, joten yksikään hahmoista ei ole tarkemmin nimettävissä.

1 Nygren, s. 47.

2 Nilsén, s. 193-196.

3 Kyseinen kohta on pohjoisseinällä aiheiden Ristiin-
naulitseminen ja Pietä välissä. Nervander on
tässä nähnyt kaksi vihkimäristiä kantavaa hahmoa
ja kaksi hahmoa, joilla on kirjoitusnauhat.
Näistä jälkimmäinen on virheellinen ilmoitus, ky-
seessä on Kristuksen ristiltä ottamista esittävä
fragmentaarinen maalaus. Nervander, s. 33-35.

4 Fragmentit ovat olleet niin heikkoja, ettei edes kalk-
keerausta ole voitu tehdä. Nervander, s. 35.

5 Nervander, s. 40-41.

Kuva 13. Hattulan kirkkosalia seinien alimmassa kuva-panelissa kuvattuun apostoli- ja profeettasarjaan kuuluva vihkimäristiä kannatteleva pari, joka on pohjoisseinällä sakariston oven itäpuolella. Parin kummallakin puolella näkyy hieman kirjoitusnauhaa kannattelevaa, samaan sarjaan kuuluvaa hahmoa.

Sakaristossa on lisäksi kuusi apostoli- ja profeetta-hahmoa, siis kolme paria. Kaikki kantavat käsissään tekstitöntä kirjoitusnauhaa.¹

Apostolien ja profeettojen lukumäärälle, 30 tai 31, ei toistaiseksi ole löytynyt mitään selitystä. Tuntuu todennäköiseltä, että ne viittaavat pyhiin kirjoituksiin, Uuteen ja Vanhaan Testamenttiin, ja niiden sanomaan, jota muun kuvaston avulla on selitetty yksityiskohtaisemmin.

¹ Nervander, s. 40-41.

Vastaavanlaista apostoli- ja profeettasarjaa ei ole missään muussa Suomen kirkossa. Myöskään Nilsénin aineistossa ei tällaista esiinny. Niin poikkeuksellinen kuin se apostoli- ja profeettahahmojensa runsaudessa onkin, se kuitenkin selvästi nojautuu apostolisen uskontunnustuksen traditionaaliseen esittämistapaan, vaikka soveltaakin tätä traditiota varsin vapaasti.

Kilströmin mukaan tapahtuu Ruotsin puolella muutos credo-sarjan esittämistavassa noin vuoden 1500 tienoilla: "Credon apostoleja ei enää esitetä kunnioitusta herättävinä hahmoina, jotka hallitsevat kirkkojen seinä, vaan maalaukset sijoitetaan holveihin keskelle kukoistavaa ornamentiikkaa ja ympärillä oleviin pintoihin sijoitetaan monenlaisia muita aiheita." Esimerkkeinä Kilström mainitsee upplantilaiset Söderby-Karlin, Vikstan, Vittingen ja Dannemorán kirkot.¹

Erikseen Kilström mainitsee värmlantilaisen Södra Rådan maalaukset ja nyttemmin jo hävinneet Grännan kirkon maalaukset. Kummatkin on maalannut Amund-niminen maalari. Södra Rådan kirkon credo-esitys on seuraavanlainen: "Pohjoisseinän kuvastoon sisältyy suurikokoisia apostoliaiheita, kullakin uskontunnustuksen tekstin katkelma ja kunkin apostolin yhteydessä lisäksi tätä tekstiä esittävä pienikokoinen kuva." Apostoli Pietarin kohdalle oli kuvattu Luominen jne. Samoin Grännan kirkossa on ollut kuvaesitys, jossa apostoliaiheiden yhteyteen on liitetty kutakin uskontunnustuksen lausetta esittävä maalaus. Kilström mainitsee lisäksi, että Askín kirkossa on ollut vastaavanlainen credo-esitys.²

1 Kilström 1952, s. 145-146.

2 Ibid., s. 147-148. - Kilström, Bengt Ingmar, Credo. KLN 2:601-602.

Credon eli apostolisen uskontunnustuksen kuvaamisessa oli siis keskiajan lopulla vapauduttu aikaisemmin tiukasti noudatetusta perinteisestä kaavasta ja järjestyksestä. On etsitty uusia tapoja esittää tämä perinteinen, mutta luonnollisesti edelleen keskeinen aihe. Kuten edellä on todettu, oli apostolinen uskontunnustus keskeisimpiä osia kirkon kansanopetuksessa läpi koko keskiajan. 1400- ja 1500-luvun taitteeseen tultaessa opetus oli jo jatkunut vuosisatojen ajan. Apostolisen uskontunnustuksen edustajien, apostolien, esittämistapa mm. Hattulan kirkossa antaa aiheen olettaukseen, että myös kirkkokansan uskottiin tai tiedettiin omaksuneen sen ja tunnistavan uskontunnustuksen lauseiden henkilöitymät, apostolit, vaikka heidät esitettiinkin aikaisemmasta poikkeavassa järjestyksessä.

V KRISTUKSEN ELÄMÄNVAIHEET

1. Biblia pauperum

Edellä on tarkasteltu Hattulan Pyhän Ristin kirkon maalauskuvastoon kuuluvat vaakuna-aiheiset maalaukset sekä apostoli- ja pyhimysaiheet. Jäljellä olevista maalauksista suurin osa on Vanhan tai Uuden Testamentin aiheita. Millä perusteella nämä aiheet on valittu ja sijoitettu maalauskuvastoon? Suomalaiset keskiajan tutkijat ovat toistuvasti esittäneet vastaukseksi Biblia pauperumia. Nimi suomennetaan usein Köyhien Raamatuksi tai Lukutaidottoman Raamatuksi. Gerhard Schmidtin mukaan, joka on tutkinut Biblia pauperumia, nimitys kuitenkin tarkoittaa lähinnä henkisesti nöyrää.¹

Tutkimuksessaan "Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus" vuodelta 1937 Wennervirta mainitsee useissa kohdin Biblia pauperumin. Hän kirjoittaa mm:

"Hattulassa ja Lohjalla on siis suurin piirtein katsottuna käsitelty samoja Vanhan Testamentin aiheita, jopa, mikäli mahdollista samoissa paikoissakin. Yleensä kuva-aineisto näissä kirkoissa on sama. Mainitut aiheet esiintyvät suurimmaksi osaksi Biblia pauperumissa, vaikka onkin vaikea sanoa, ovatko sommitelmatkin sieltä lainatut."²

Professori Riitta Pylkkänen viittaa Biblia pauperumiin Lohjan kirkon maalausten kohdalla. Hän kirjoittaa seu-

1 Schmidt, s. 119-120.

2 Wennervirta 1937, s. 143. - Muut maininnat s. 104, 126, 164, 208-209, 210.

raavasti:

"Kirkkojen maalauskoristelussa noudatettiin tavallisesti 'Köyhien Raamatun' puupiirrosten tapaa kuvata rinnakkain yhteenkuuluvat vanha- ja uustestamentilliset aiheet. Lohjalla on kuitenkin rinnakkaisaiheet erotettu toisistaan ja kuvattu eri osissa kirkkoa."¹

Olettamukset vaihtuvat varmuudeksi Riskan vuodelta 1987 peräisin olevassa kirjoituksessa:

"On selvää, että Biblia pauperumin järjestelmä, johon kuului kaksi Vanhan Testamentin tapahtumaa jokaista Uuden testamentin tapahtumaa kohti, on usein valinnan taustalla."²

Valitettavasti Riska ei millään lailla perustele lausumaansa. - Jo pikainenkin syventyminen Hattulan ja Lohjan kirkkojen kuvastoihin osoittaa, että kuvastoja ei suinkaan ole suunniteltu siten, että yhtä Uuden Testamentin tapahtumaa vastaisi kaksi Vanhan Testamentin tapahtumaa. Vanhan ja Uuden Testamentin kuva-aiheiden suhde on enemmänkin kuin päinvastainen. Biblia pauperumiin Riskan kuvaus sen sijaan sopii, joskin kaipaa täydennystä.

Biblia pauperum on tietyyntyyppinen typologinen kirja tai käsikirjoitus, joka kertoo Kristuksen elämän evankeliumien mukaan (liite 8). Yhtenä kokonaisuutena esitetään yksi Uuden Testamentin aihe, siihen liittyen kaksi Vanhan Testamentin aihetta ja neljä profeettaa. Useimmat Biblia pauperumit ovat kuvitettuja, mutta on myös kuvittamattomia Biblia pauperumeja. Kuvitetuissakin liittyy kuviin aina teksti joko latinaksi tai saksaksi.³

1 Pylkkänen, Riitta, Lohjan Pyhän Laurin kirkko. Lisiä Lohjan Pitäjänkertomukseen XLIII, 1959, s. 21.

2 Riska, s. 168.

3 Cornell, Henrik, Biblia Pauperum. Stockholm. 1925, s. XIV-XV.

Nimitystä Biblia pauperum käytetään Schmidtin mukaan usein virheellisesti tarkoittamaan kaikkia monumentaalitaitteen raamatullisia kuvastoja. Schmidt mainitsee esimerkkinä mm. Veronan Pyhän Zenon ovien pronssi-reliefit, jotka eivät ole luonteeltaan Biblia pauperum -tyyppisiä, vaikka yhdistävätkin Vanhan ja Uuden Testamentin aiheita. Schmidtin mielestä niitä tulisi nimitää niiden todellisen luonteen mukaan historiallisiksi kuvasarjoiksi, jotka esittävät kronologisessa järjestyksessä pelastushistorian pääkohdat kuvina.¹

Biblia pauperum ei ollut suinkaan ainoa typologisen taitteen muoto. Kuten aikaisemmin apostolisen uskontunnustuksen kohdalla on todettu, Raamatun teksteihin pohjautuva typologinen ajattelutapa näkyi kirjallisuudessa ja siirtyi sitä kautta kuvallisiin esityksiin, myös kirkkojen maalaustaiteeseen. Biblia pauperumia ja keskiajan kirkkojen maalauskuvastoja voidaan pitää rinnakkaisilmiöinä, saman pelastussanoman ilmentäjinä.

Sen lisäksi, että Biblia pauperumin on esitetty vaikuttaneen maalauskuvastojen aihevalintaan, on sen kuvien arveltu olleen maalareiden mallina yksittäisiä maalauksia tehdessä. Näin on tehnyt Wennervirtakin. Hänen mukaansa maalari on hahmotellut vapaasti seinään kuvasommitelman henkilöahmot ym. yksityiskohdat ja käyttäneen apunaan korkeintaan pienikokoista luonnosta, puupiirrosta tms. Viimeksimainitut yhdistettiin Wennervirran mukaan myöhemmin "blokkikirjoiksi", joista tunnetuimpiin Biblia pauperum hänen ilmoituksensa mukaan kuului.²

1 Schmidt, s. 119-120.

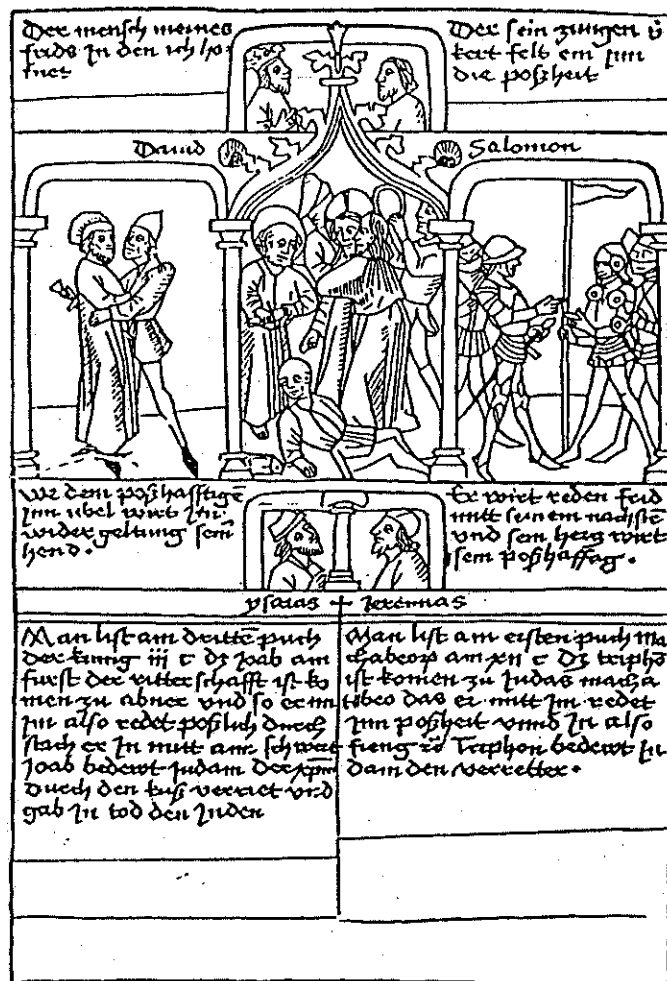
2 Wennervirta, s. 164.

Pylkkänen on kirjoittanut asiasta laajasti:

"Lohjan taiteilijat ovat tuskin itse olleet tilaisuudessa näkemään 'Köyhien Raamatun' puupiirroksia ja niitä omintakeisesti muokkaamaan. Todennäköisesti he ovat vain jäljittelleet muualla näkemiään kuvasarjoja, joiden esikuvina on ollut mainitunlaisia puupiirroksia. Lohjan ja Hattulan maalauksilla on tässä suhteessa selviä kosketuskohtia Upplannissa (Ruotsissa) 1400-luvun lopulla vaikuttaneen Albert Maalarin (Albertus Pictor) koulukunnan koristamiin kirkkoihin. Sekä Hattulan että Lohjan kirkkoissa esiintyy osittain samoja koristeaiheita ja samoja kuvasommitteluja kuin Albert Maalarin koristamissa kirkkoissa. Ei ole mahdotonta, että Hattulan - Lohjan päämestari olisi aikoinaan työskennellyt oppipoikana Albert Maalarin suuressa työpajassa ja osallistunut mestarin mukana joidenkin ruotsalaisten kirkkojen koristeluun sekä siirtynyt myöhemmin Suomeen itsenäiseksi kirkkojenkoristajaksi. Hän on ehkä tuonut mukanaan kuvaluonnoksia ja kaavioita, mutta ei ole kuitenkaan puutteellisen piirrustustaitonsa vuoksi kyennyt suoranaiseen jäljittelyyn, vaan on tyytynyt pukemaan kuva-aiheet omaa kykyään vastaavaan ja omintakeisesti tyyliteltyyn hahmoon.¹

On ilmeistä, että Pylkkänen ei ole havainnut mitään selkeää yhtäläisyyttä Biblia pauperumin kuvien ja Lohjan ja Hattulan maalausten toteutustavassa. Hän ei ole kuitenkaan vetänyt tästä sitä johtopäätöstä, että yh-

1 Pylkkänen, s. 21.

Kuva 14. Sivua Biblia pauperum saksankielisestä painoksesta vuodelta 1471. Keskusaiheena (Typus) Juudaksen suudelman. Sen ylä- ja alapuolella profetat lauseineen. Juudaksen suudelman vasemmalla puolella oleva Vanhan Testamentin aihe "Jooab surmaa Abnerin" on alla olevan tekstin mukaan 3. Kunigasten kirjasta. Oikealla oleva "Tryphon pettää Joonatanin" 1. Makkabealaiskirjasta.² Vanhan Testamentin aiheista (Antitypus) oli toinen aina ajalta ennen Moosesta, ante lege, toinen Mooseksen jälkeiseltä ajalta, sub lege.

teyttä ei todellakaan ole ollut ja on selittänyt erot tavalla, jota liian voimakkaasti on värittänyt hänen henkilökohtainen käsityksensä Hattulan ja Lohjan maalausten taiteellisesta tasosta.

1 Biblia pauperum. Deutsche Ausgabe von 1471. (Herausgegeben von) R. Ehwald. Weimar 1906.

2 Kyseiset kirjat eivät sisälly Suomessa nykyisin käytössä olevaan Raamattuun. Keskiajalla oli käytössä Versio Vulgata, joka 13. vuosisadalla tuli yleisesti tunnustetuksi (ja kanonisoitiin vuonna 1546 Ternton kirkolliskokouksessa).

Biblia pauperumin liittymistä keskiajan kirkkojen maalaustaiteeseen ovat Ruotsissa tutkineet Henrik Cornell ja Sigurd Wallin. He ovat todenneet, että nimenomaan Albertus Pictor, Ruotsin keskiajan kirkkojen ilmeisesti tunnetuin maalari, josta on kirjallisia tietoja vuosilta 1473-1509, on töissään selvästikin käyttänyt mallinaan Biblia pauperumia, varsinkin Vanhan Testamentin aiheissa. Albert on useinkin ottanut jonkin Biblia pauperumin kappaleen kokonaan esitykseensä, mutta hän ei ole noudattanut sen osien alkuperäistä suhdetta toisiinsa kovin tarkasti. Usein hän on laiminlyönyt Vanhan ja Uuden Testamentin aiheiden rinnakkaisuuden osoittamisen sijoittamalla kuvat Biblia pauperumista poikkeavasti. Toisinaan hän jätti käyttämättä Uuden Testamentin aiheen.¹ Albertuksen maalaamien kirkkojen kuvastot eivät siis kokonaan ole pohjautuneet Biblia pauperumiin. Albertus Pictor on vain käyttänyt sitä itse maalauksen mallina eräissä tapauksissa.

Cornellin ja Wallinin jälkeen on Nilsén käsitellyt Biblia pauperumia. Nilsén on todennut, että hänen käsittelemässään aineistossa ei ole ainuttakaan kuvastoa, joka kokonaan tai edes pääosaltaan olisi yhtäläinen Biblia pauperumin kanssa. Yksi tai useampia Biblia pauperumin kuvia on voitu kopioida, toisinaan kuvan konstellaatio. Joskus on kuvastojen yhteyteen maalattu teksti kopioitu Biblia pauperumista, mutta harvoin kaikkia. Teksti on saatettu merkitä myös aivan eri yhteyteen, kuin missä se esiintyy Biblia pauperumissa. Nilsén on lisäksi todennut mm., että typologiset kirjat

1 Cornell, Henrik - Wallin, Sigurd, Albertus Pictor. Sten Stures och Jacob Ulvssons målare. Hans ställning i den europeiska konsten. Hans betydelse i det konstnärliga och religiösa livet i Sverige. Stockholm 1972, s. 18, 26.

varmastikin ovat vaatineet typologista esittämistapaa, mutta että ne eivät missään hänen käsittelemässään kuvastossa ole ohjanneet kokonaisuuden muodostumista.¹

Nilsénin lausuntoon on lisättävä, että Suomen puolella säilyneissä kuvastoissa ei voi todeta edes kopioidun yhtään kuvaa Biblia pauperumista. Biblia pauperum ei siis millään tavalla ole Hattulan kirkon maalauskuvas-
taustalla. Se ei ole vaikuttanut kuvaston aiheiden valintaan eikä edes yksittäisten maalausten muotoiluun.

1 Nilsén, s. 515.

2. Pelastushistoria

Hattulan kirkon asehuoneen itäseinälle on kuvattu lähelläkin Kristusta Tuskien miehenä esittävä maalaus ja Job istumassa tuhkaläjän päällä. Nilsén on todennut, että sekä Kristus että Job joutuivat maan päällä kokemaan Jumalan heille asettamia kärsimyksiä, kestivät ne ja heidät palkittiin sen vuoksi ruhtinaallisesti.¹ Tuskien miehen rinnalle on kuvattu Hurskaan ja maallisen rukous.

Asehuoneen pohjoisseinän hyvin arkisen näköinen Hevoskauppa-aihe on tyypillinen paholaisaihe, vaikka itse paholaista ei juuri tässä maalauksessa näykään. Muita paholaisaiheita on kuvattu kirkkosaliin sekä asehuoneen oven että kirkkosalin länsipäädyn yhteyteen. Hevoskaupan tapaan arkista tai ainakin maallista elämää näyttää kuvaavan sen viereen maalattu n.k. Tulikoe-aihe.² Kyseessä on keskiaikainen voimaleikki, jonka ruotsinkielinen nimi on Dra gränja ja saksankielinen Strebkatzenziehen.

af Ugglas on artikkelissaan "Den lilla Stockholmsrebusens lösning" käsitellyt tätä aihetta ja on todennut, että aihe kuvaa ihmisten eripuraisuutta ja yleensäkin egoismia.³ Nilsén on maininnut aiheen "maallisten aiheiden" joukossa. Dra gränja on kuvattu neljään Nilsénin aineistoon kuuluvaan ruotsalaiseen kirkkoon.⁴ Banning yhdistää Dra gränja -aiheen Kainiin ja Aabeliin,

- 1 Nilsén, s. 301. - Maalauksen aiheet ja sijainti ks. liitteet 6, 9 ja 10.
- 2 Wennervirta 1937, s. 148.
- 3 af Ugglas, Carl R., "Den lilla Stockholmsrebusens" lösning. Fornvännen 1937. Årgång 22., s. 11.
- 4 Nilsén, s. 41.

2. Pelastushistoria

Hattulan kirkon asehuoneen itäseinälle on kuvattu lähekkäin Kristusta Tuskien miehenä esittävä maalaus ja Job istumassa tuhkaläjän päällä. Nilsén on todennut, että sekä Kristus että Job joutuivat maan päällä kokemaan Jumalan heille asettamia kärsimyksiä, kestivät ne ja heidät palkittiin sen vuoksi ruhtinaallisesti.¹ Tuskien miehen rinnalle on kuvattu Hurskaan ja maallisen rukous.

Asehuoneen pohjoisseinän hyvin arkisen näköinen Hevoskauppa-aihe on tyypillinen paholaisaihe, vaikka itse paholaista ei juuri tässä maalauksessa näykään. Muita paholaisaiheita on kuvattu kirkkosaliin sekä asehuoneen oven että kirkkosalin länsipäädyn yhteyteen. Hevoskaupan tapaan arkista tai ainakin maallista elämää näyttää kuvaavan sen viereen maalattu n.k. Tulikoe-aihe.² Kyseessä on keskiaikainen voimaleikki, jonka ruotsinkielinen nimi on Dra gränja ja saksankielinen Strebkatzenziehen.

af Ugglas on artikkelissaan "Den lilla Stockholmsrebusens lösning" käsitellyt tätä aihetta ja on todennut, että aihe kuvaa ihmisten eripuraisuutta ja yleensäkin egoismia.³ Nilsén on maininnut aiheen "maallisten aiheiden" joukossa. Dra gränja on kuvattu neljään Nilsénin aineistoon kuuluvaan ruotsalaiseen kirkkoon.⁴ Banning yhdistää Dra gränja -aiheen Kainiin ja Aabeliin,

-
- 1 Nilsén, s. 301. - Maalauksen aiheet ja sijainti ks. liitteet 6, 9 ja 10.
 - 2 Wennervirta 1937, s. 148.
 - 3 af Ugglas, Carl R., "Den lilla Stockholmsrebusens" lösning. Fornvännen 1937. Årgång 22., s. 11.
 - 4 Nilsén, s. 41.

Kuva 15. Keskiaikaista voimaleikkiä kuvaava maalaus Hattulan kirkon asehuoneessa kirkkosaliin johtavan oven yläpuolella. (Tulikoe, ru. Dra gränja, sa. Strebkatzenziehen.)

näiden välistä vihollisuutta kuvaavaan aiheeseen, joka Dra gränja -aiheen tapaan viittaa ihmisten väliseen epäsopuun maan päällä.¹

Lohjan kirkon asehuoneessa on vastaavalle kohdalle, kirkkosaliin johtavan oven yläpuolelle kuvattu Aabelin uhri sekä Kain murhaa Aabelin -aihe² maan päällä vallitsevasta epäsovusta, kaikkialla vaanivasta paholaisesta ja kadotuksesta saattoi pelastua vain Kristuksen pelastustyön avulla - ja siitä kerrottiin kirkkosalissa ja sen maalauksissa.

1 Banning, Knud, A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge. Volume II. Copenhagen 1976, s. 261.

2 Hattulan kirkossa Kain- ja Aabel -aiheet on sijoitettu sakaristoon. (Liite 10.)

Pääosa Hattulan kirkkosalin maalauksista kuvaa Kristuksen elämänvaiheet, pelastushistorian, kronologisessa järjestyksessä. Kuvasarja alkaa maailman luomisesta kirkkosalin itäpäädyn eteläpuolelta, kiertää koko kirkkosalin myötäpäivään ja päättyy itäpäädyn pohjoispuolella olevaan Viimeinen tuomio -aiheeseen.

Kuvakertomusta on paikoitellen laajennettu, pelastushistoriaa kronologisesti kuvaaviin aiheisiin on liitetty joitain aiheita ikään kuin selvennykseksi tai korostamaan jotain piirrettä kertomuksessa.

Kirkkosalin eteläseinän itäpäädyssä on nk. alimmassa maalauspanelissa seitsemän hahmon muodostama maalaus, jota ei täysin varmasti voi tunnistaa. Hahmot tai henkilöt kuvaavat ilmeisesti syntejä¹, mahdollisesti kuolemansyntejä, vaikka kuvaustapa poikkeaaakin esimerkiksi ruotsalaisten Tenstan ja Ärentunan kirkkojen kuolemansyntiaiheistä maalauksista. Tulkinta on täysin mahdollinen, onhan yläpuolelle kuvattu Syntiinlankeemus ja Paratiisista karkoittaminen. Seuraavana alimmassa kuvanelissa on apostoli- ja profeettapari, joka aloittaa edellä mainitun 30 tai 31 hahmosta koostuvan sarjan. Seinien ja holvien maalaukset vievät täällä kohden kronologista kertomusta eteenpäin Pyhää Annaa ja Neitsyt Mariaa² kuvaavin aihein: Kristuksen maanpäällinen elämä on alkamassa ja sitä korostamaan näyttää apostoli- ja profeettasarja sijoitetun.

- 1 Nilsén, s. 194. - Ryhmään on kuvattu kuusi ihmishahmoa ja yksi paholaishahmo. - Hattulasta, kuten Suomesta yleensäkin, puuttuvat katekeettiseen opetukseen liittyvät aiheet, joita kuolemansyntien lisäksi ovat seitsemän hyvettä ja Kymmenen käskyä, ja joita esiintyy ruotsalaisissa kuvastoissa.
- 2 Kirkkosalin lisäksi Neitsyt Maria -aiheita on kuvattu kirkon sakaristossa. Sakaristoon on kuvattu Neitsyt Marian kihlausta esittävä aihe, Maria ja jonglööri, Marian kuolema ja hautaaminen. Jos Kristuksen sukupuu vielä tulkitaan Neitsyt Marian syntymän prototyyppiksi, kuten on mahdollista tehdä (Nilsén, s. 292), voi todeta, että sakariston kuvasto painottuu Marian kuvaamiseen. Kain ja Aabel -aiheita lukuunottamatta sakariston aiheet ovat harvinaisia Suomen taiteessa.

Neitsyt Maria -aiheiden yhteyteen on sijoitettu myös kaksi arkkienkeli Mikaelista kertovaa aihetta: Mikael surmaa lohikäärmeen ja Mikael punnitsee sieluja. Yhteys löytyy ainakin Ilmestyskirjasta.¹

Kristuksen kärsimyshistoria päättyy pohjoislaivan kolmannen holvin kohdalla. Saman holvin kohdalle, pohjois- ja keskilaivan väliseen arkadikaareen on kuvattu evankelistojen vertauskuvat ikään kuin sanomaan, että tästä alkaa heidän osuutensa, pelastushistoriasta kertominen.

Keskilaivan holvien idänpuoleisissa lappeissa etenee oma neljän maalauksen kuvakertomus. Läntisimmässä holvissa Tiburtilainen Sibylla ennustaa Kristuksen syntymää keisari Augustukselle. Seuraavan holvin aihe, Neitsyt ja yksisarvinen, viittaa sekä Kristukseen että Neitsyt Mariaan ja symboloi puhtautta. Pyhä Ristin alttarin holviin on kuvattu Neitsyt Marian kruunaus ja sarja päättyy Pyhän Kolminaisuuden esitykseen kirkon itäpäädyssä.

Vanhan Testamentin aiheista on keskilaivaan kuvattu Danielin historia. Daniel on yksi Kristuksen monista vanhatestamentillisistä edeltäjistä.² Joona valaan suussa taas yhdistetään Kristuksen hautaamiseen.³ Tämä aihe on kuvattu kirkon pohjoisseinälle. Kirkon itäpäädyn kahteen holviin kuvattu Mooseksen historia on kokonaisuudessaan Kristuksen pelastustyön edeltäjä.⁴

Pyhän Ristin alttarin kohta jakaa aiheet, samoin kuin se jakoi apostoliaiheet: Pyhän Ristin holvin länsipuo-

1 Ilm. 12.

2 Nilsén, s. 302 sqq.

3 Ibid., s. 305.

4 Ibid., s. 292 sqq.

lolla olevat aiheet kertovat Kristuksen maanpäällisestä elämästä. Holvin itäpuolelle on sijoitettu muut pelastushistoriaan kuuluvat aiheet.

Nilsén on todennut, että eräissä kohdissa tulee näkyviin typologinen tarkastelutapa sellaisissakin maalauskuvastoissa, joissa esitys muutoin noudattaa kronologiaa. Hän on maininnut esimerkkinä Hattulan kirkossa lähekkäin kuvatut Luominen ja Syntiinlankeemus -aiheet sekä Neitsyt Maria -aiheet: "Maria on uusi Eeva samoin kuin Kristus on uusi Aatami, joka kuitenkin sisältää teologisesti ajatellen syvemmän ajatuksen kuin mitä tavallisesti tarkoitetaan silloin kun puhutaan typologisesta kuvaohjelmasta. Synti tuli maailmaan Eevan ja Aatamin kautta. Marian ja Kristuksen kautta synti häviää."¹

Tästä typologisesta tulkinnasta huolimatta Luomisen, Syntiinlankeemuksen sekä Neitsyt Maria -aiheiden ja niihin liittyvien Pyhä Anna -aiheiden esitysjärjestys on selvästi kronologinen. Kronologia ja selkeys leimaavat koko kuvastoa - harvinaisimmat aiheet on sijoitettu sakaristoon, missä ne ovat olleet vain papiston nähtävissä. Vaikka otetaan huomioon edellisillä sivuilla käsitellyt "laajennuksetkin", Hattulan kirkon maalauskuvasto kertoo pelastushistorian yhtä selkeästi kuin apostolinen uskontunnustus, keskittyen olennaisimpaan. Kun Hattulan kirkko on Pyhän Ristin kirkko ja on ollut pyhiinvaelluskirkko, on mahdollista, että valinta on tehty tällä perusteella: Pyhän Ristin kirkon kuvaston tulee kertoa Kristuksen elämäntyöstä ja pyhiinvaelluskirkon kuvaston tulee soveltua mahdollisimman monien

1 Nilsén, s. 273.

eri suunnilta ja eri maistakin tulevien ihmisten katsotavaksi. Siinä ei siis voinut olla kovin paljon paikallisia erityispiirteitä.

Lohjan kuvasto on kuitenkin pääpiirteiltään saman tyyppinen kuin Hattulan kirkon kuvasto. Samoin 1500-luvun alkupuolelta peräisin oleva Kumlingen kirkon kuvasto suppeampanakin kertoo pelastushistorian-kronologiseen tapaan. On siis ehkä kyse muustakin, kuin Pyhälle Ristille omistetun pyhiinvaelluskirkon kuvaston ominaispiirteistä.

Hattulan kirkon maalauskuvas-aston aiheet ovat pääosin Uudesta Testamentista. Sama pätee suomalaisiin kalkki-maalauskuvas-toihin muutoinkin. Vanhan Testamentin aiheita on kuvattu vähän ja ne ovat 1500-luvun puolelta, ellei oteta huomioon Laitilan kirkkoon todennäköisesti vuonna 1483 maalattua Aatamia ja Eevaa.

Wennervirta ei ole pohtinut syytä tähän. Espoon kirkon maalauksia kuvatessaan hän on vain yksinkertaisesti todennut: "Nyt on otettu mukaan Vanhan Testamentin koh-
tauksia."¹

Nilsén on kirjoittanut Vanhan Testamentin aiheista seuraavasti²: "Ruotsalaiset (Vanhan Testamentin) esitykset jakautuvat maantieteellisesti suhteellisen tasaisesti, kun taas suomalaiset Hattulaa lukuunottamatta keskittyvät läntiselle Uudellemaalle. Suomalaiset vanhatestementillisiä aiheita sisältävät kuvastot ovat siten kaikki noin vuosilta 1500-1520, kun taas vanhimmat Vanhan Testamentin esitykset Mälärin seudulla voidaan ajoittaa jo noin vuoteen 1435. Vastaavan tyyppisiä maalauksia on

1 Wennervirta 1937, s. 124.

2 Nilsénin aineistoon kuuluvat kaikki ne Suomen kuvas-
tot, joissa on Vanhan Testamentin aiheita, eli
Laitilan, Espoon, Siuntion, Inkoon, Hattulan ja
Lohjan kuvas-tot.

löytynyt myös Suomesta, minkä vuoksi ei voida olla varmoja siitä, etteikö Vanhan Testamentin aiheita olisi esiintynyt Suomessa samaan aikaan. Pääsyy Vanhan Testamentin aiheiden puuttumiseen on kuitenkin se, että kaikki maalaukset lukuunottamatta n.k. primitiivisiä ovat Kalannin koulukunnan töitä, mitä koulukuntaa pidetään (ruotsalaisen) Tierpin koulukunnan työn jatkajana. Tierpin koulukunnan töistä puuttuvat ... vanhatestamentilliset aiheet. Samoin on laita Kalannin koulukunnan töissä. Tästä löydämme siis näitä kahta maalausku- kuntaa yhdistävän piirteen, joka ei liity maalausten tyyliin."¹

Suomen maalauskuvasastoissa on Hattulan kuvaston yhteydessä mainittujen Vanhan Testamentin aiheiden lisäksi kuvattu kohtauksia Aabrahamin, Simsonin ja Daavidin historiasta.

Nilsénin ruotsalaisessa aineistossa Vanhan Testamentin aiheita on 74 kirkon maalauskuvasastossa. Aiheryhmiä on mukana kaikkiaan 20 ja yksittäisiä aiheita peräti 130.² (Liite 11.) Ero on todella huomattava. Nilsén onkin todennut Vanhan Testamentin aiheiden osuuden ruotsalaisessa aineistossa olevan huomattavan suuren. Hän on myös sanonut, ettei sille löytyne vastinetta muualta.³

Jos vertaa Ruotsin aineistoa Banningin ilmoittamiin tietoihin Skoonen, Hallannin ja Blekingen maalauskuvasastoista, voi todeta, että näissäkin vanhatestamentillisiä aiheita on vähemmän kuin Ruotsissa. Runsaimmin

1 Nilsén, s. 272.

2 Ibid., s. 271.

3 Ibid., s. 273.

- suurinta aihevalikoimaa käyttäen - on näillä Tanskaan kuuluneilla alueilla kuvattu Luomista: kahdeksaa eri aihetta käyttäen.¹ Suomessa Luominen on kuvattu aihein Jumala kahden enkelin välissä, Eevan luominen ja Jumala yhdistää Aatamin ja Eevan kädet. Aiheita on siis kolme, ja näistäkin kaksi ensimmäistä liittyy kiinteästi yhteen. Toisin sanoen, vaikka Skoonen, Hallannin ja Blekingen alueiden vanhatestamentillisten aiheiden valikoima on suppeampi kuin ruotsalaisen aineiston aiheiden, on Suomen aihevalikoima vielä tätäkin suppeampi. Suomen kirkkojen maalauskuvasot keskittyvät selvästi Uuden Testamentin aiheisiin.

Wennervirta on tutkimuksessaan "Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus" esitellyt Suomen maalauskuvasotien kehitystä. 1470- ja 1480-luvuilla Konrad Bitzin piispuuskaudella maalattuja kuvasotoja hän on kuvannut seuraavasti: "...Aluksi on otettava huomioon se seikka, että Pietari Henrikinpojan² esiintyminen meillä tiesi kuva-aineiston tavatonta laajentumista, jolloin se sai eräänlaisen kertovan sävyn. Muutos on todella... verrattavissa siihen kehitykseen, jota varhaiskristillisessä taiteessa on havaittavissa sen siirtyessä katakombeista kirkkojen päivänvaloon. Sellaisten yksityisiä henkilö-hahmoja esittävien maalausten kuin apostolien, kirkkoisien ja pyhimysten kuvien, myös evankelistain vertauskuvien ohella, lisääntyy kuva-aineisto varsinkin kahdessa suhteessa, nim. Vapahtajan elämää ja marttyyrien kärsimyksiä ja kuolemaa esittävillä sommitelmilla. Mitä Kristuksen elämään tulee, käsiteltiin ensi sijassa hänen syntymäänsä ja kärsimykseensä kohdistuvia aiheita eli

1 Banning, Volume One, s. 17-18.

2 Kalannin koulukuntaa nimitetään myös sen ainoan nimeltä tunnetun mestarin mukaan Pietari Henrikinpojan koulukunnaksi.

kohtauksia, jotka lainattiin joulun ja pääsiäisen liturgiasta. Edelleen on mainittava, että viimeisen tuomion esitykset paisuivat laajoiksi, suuria ihmisjoukkoja käsitteleviksi sommitelmiksi."¹

Herkullisessa vertauksessaan katakombeista kirkkojen päivänvaloon siirtymisessä Wennervirta on jälleen viitannut Suomen primitiiviseen taiteeseen. Muutoin hänen kuvauksensa antaa ytimekkään kuvan 1470- ja 1480-luvun kuvastoista. Toisessa kohden tutkimustaan Wennervirta on todennut: "Ne perinteet, jotka Kalannin koulukunnan taiteessa luotiin, olivat sitkeät, kirkkomaalauksemme ei niistä koskaan enää vapautunut."² Wennervirta on tässä kohden tosin puhunut nimenomaan maalauskuvas-
tojen ornamentiikasta, mutta on samalla viitannut kuvastoihin yleensäkin.

Wennervirran toteamus on oikea: Ruotsissa kirkkojen maalauskuvas-
toihin sisältyi mm. runsaasti Vanhan Testamentin aiheita ja aiheiden liittyminen toisiinsa sai siten varsin vaihtelevia muotoja³. Samaan aikaan maalaus-
kuvastot Suomessa, Turun hiippakunnan alueella, toistivat Kristuksen elämänvaiheita kronologisessa järjestyksessä laajimmissakin kuvastoissa. Edellä oleva kuvaus on luonnollisesti hyvin yksinkertaistettu. Kuvastoissa saattoi näkyä hyvinkin joitain erityispiirteitä - näin esimerkiksi Rauman fransiskaani-
luostarin kirkon maalauskuvas-
tossa.

Ruotsiin verrattuna Suomen eli Turun hiippakunnan alue erottuu poikkeavana kokonaisuutena - vaikka kuvastoilla luonnollisesti on myös yhteisiä piirteitä. Mistä

1 Wennervirta 1937, s. 98-99.

2 Ibid., s. 188.

3 Ks. Nilsén, ruotsalaisten maalauskuvas-
tojen esittelyt.
Nilsén, s. 50-187.

tämä johtui? Aikaisemmin tässä työssä on todettu, että maalareiden ja maalausluterilaiskuntien osuus kuvastoissa rajoittui taiteelliseen toteuttamiseen. Vanhan Testamentin aiheiden puuttumisen 1400-luvun loppupuolen töistä ei siten voi katsoa johtuneen siitä, että ne kuuluvat Kalannin koulukunnan töihin, kuten Nilsén on esittänyt.¹

Wennervirta on todennut, että Kalannin koulukuntaan kuuluviksi ryhmitellyt kuvastot näyttävät eri maalarien tekemiltä.² On pääteltävä, että kuvastojen yhtäläisyydet 1470- ja 1480-luvuilla ja myöhemmin esimerkiksi Hattulan ja Lohjan kuvastojen kohdalla johtuvat jostain muusta.

Maalausluterilaiskuvastojen lahjoittajien osuus muiden kuin pyhimysaiheiden osalta jää vähäiseksi. Voi olettaa jonkun lahjoittajan esittäneen esimerkiksi jotain tiettyä Neitsyt Maria -aihetta. Kun kyseessä on kokonainen kuvasto, ja vielä useampien kuvastojen yhteiset piirteet, täytyy suunnittelijan olla sellainen, joka on voinut vaikuttaa useampien kuvastojen syntyyn. Päädytään siis hiippakunnan piispaan tai tuomiokapituliin ja sen jäseniin.

Lainsäädännön mukaanhan piispa valitsi vain maalarin. Aiheiden valinnasta ei Turun hiippakunnan lainsäädännössä ollut mainintaa. Kuvastot Turun hiippakunnan alueella kuitenkin näyttävät puhuvan sen puolesta, että piispat tai tuomiokapituli olisivat valvoneet kuvastojen suunnittelua, vaikka itse suunnittelun olisi jonkun kuvaston osalta tehnytkin joku muu mahdollisesti kirkollinen henkilö.

1 Nilsén, s. 273.

2 Wennervirta 1937, s. 98.

Aikaisemmin tässä työssä on Maliniemeen viitaten todettu, että kunkin hiippakunnan alueella pyrittiin mm. pyhimyskalenterin yhtenäisyyteen. Maliniemi on edelleen kirjoittanut, että saman hiippakunnan alueella mm. liturgiseen yhteyteen pyrittäessä olivat tärkein keino tässä hiippakuntasynodit. Niitä pidettiin Turun hiippakunnan alueella kerran vuodessa, 9. ja 10. päivänä syyskuuta, eli välittömästi Nativitas Marie -juhlan jälkeen. Kaikki kirkkoherrat olivat velvoitettuja hankkimaan näiden kokousten päätöksistä jäljennökset. Turussa ja Skarassa oli kirkkoherrojen odotettava kopioita päätöksistä, ennen kuin he saivat lähteä seurakuntiinsa.¹

Piispalla ja tuomiokapitulini jäsenillä oli siis yhteyksiä seurakuntien kirkkoherroihin vuosittain - ja näiden hiippakuntasynodien lisäksi mm. kirkkoja vihittäessä. Yhtenäisyyteen pyrittiin hiippakunnan sisällä kaikilla alueilla, todennäköisesti myös taiteessa.

Keskiajan lopulla oli kyse paitsi hiippakunnan sisäisestä yhtenäisyydestä, myös Pentti Renvallin mukaan hiippakuntaitsekkyydestä: "Suomalaisessa keskiajan yhteiskunnassa papistolla ja kirkolla oli keskiajan päättyessä keskeinen asema, eikä tämä seikka ollut merkitystä vailla kansallisenkaan kehityksen kannalta. Kirkon johdolla Suomi oli keskittynyt alueelliseksi kokonaisuudeksi, hiippakunnaksi, ja valtiollinen organisaatio oli seurannut kirkollisen jälkiä. Suomen kirkon johto ajoi, kuten muualakin oli tapana, korostetusti oman hiippakunnan etuja ja pyrki mm. määrätietoisesti ulkomaisella opinkäynnillä kehittämään johtopaikoille sopivia henkilöitä ja varamaan hiippakunnan johtavat asemat oman hiippakunnan

1 Maliniemi 1925, s. 13-15.

miehille. Kysymyksessä ei ollut kansallisuuspolitiikka vaan tyypillinen hiippakuntaitsekkyyys."¹

Tämän hiippakuntaitsekkyyden tuskin voi olettaa näkyvän kovin paljon kirkkojen taiteessa. Kenties kuitenkin siinä, että kirkot kuvitettiin omassa hiippakunnassa hyväksittiin todettuun tapaan, noudattamatta kaikin osin naapurihiippakunnissakaan tapahtunutta kehitystä.

1 Renvall, Pentti, Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasa-kauden Suomessa. Turku 1949, s. 304.

VI MAALAUKSET JA KANSANOPETUS

Keskiajan kirkkojen maalausten todetaan usein liittyneen liturgiaan tai palvelleen kansanopetusta. Kilström on päätenyt siihen, että maalausten liturginen funktio on ensin ollut hallitsevampi, mutta että kun tullaan myöhäiskeskiajalle, on kasvatuksellinen funktio voimistunut. Kilström on katsonut vaatimuksen kansanopetuksen lisäämiseen vahvistuneen eteläisessä Euroopassa 1100- ja 1200-luvuilla, jolloin Kirkko taisteli kerettiläisiä, albigensseja ja valdolaisia vastaan. Suuret kerjäläismunkistot ottivat kansanopetuksen nimenomaan ohjelmaansa. Pohjoismaissa birgittalaisuus liittyi Kilströmin mukaan tähän opetustoimintaan.¹

Nilsén on täsmälleen päinvastaista mieltä. Hänen mukaansa nimenomaan pohjoismaisessa maalaustaiteessa on havaittavissa, että opetuksellinen tendenssi, joka tosin koko ajan on tärkeä, on näkyvässä varsinkin vanhemmassa aineistossa, mutta että se väistyy nuoremmassa aineistossa. Nuorempi aineisto painottuu Nilsénin mukaan selvästi katsojan myötäelämisen, compassio, herättämiseen. Tämä liittyy Kristuksen kultin ja Neitsyt Marian kultin voimistumiseen, mikä on havaittavissa myös kuvastoissa.²

Nilsén on tarkoittanut nimenomaan Ruotsissa ja Suomessa säilyneitä, lähinnä 1400-luvulta ja 1500-luvun alusta peräisin olevia kuvastoja. Kilström puolestaan on tarkastellut eurooppalaista maalaustaidetta yleensä, mutta on tarkoittanut ilmeisesti päätelmänsä koskemaan myös pohjoismaisia kuvastoja.

1 Kilström 1985, s. 145.

2 Nilsén, s. 501-502. 528.

Nilsén on suhtautunut varsin epäillen maalausten käyttöön kansanopetuksessa. Hän on todennut, että papistolla tuskin oli riittävästi tietoja voidakseen opettaa kansaa saarnoissaan, että kirkkokansalla siten ei myöskään voinut olla riittävästi tietoja maalausten tulkitsemiseen - ja lisäksi hän on nähnyt joitain aivan käytännöllisiä esteitä maalausten käyttämiseen kansanopetuksessa.

Yhtenä käytännön esteenä Nilsén mainitsee valaistuksen. Kirkot olivat hämäriä, eivätkä ainakaan kaikki maalaukset voineet erottua selvästi. Itse opetustilanne on myös Nilsénin mukaan vaikea kuvitella. Olisiko pappi voinut yhdessä kohden seisoessaan ja siinä saarnatessaan osoittaa maalausta, joka oli jossain toisessa osassa kirkkoa ja jonka näki vain pieni osa kirkossa olijoista? Vai kulkiko hän mahdollisesti ympäri kirkkoa sanankuulijoiden seurattessa häntä kuvan luota toisen luo? Hän on pitänyt tällaista mahdottomana, joskin on katsonut, että osa maalauskuvasista silti on voinut liittyä kansanopetukseen.¹

Kirkkojen hämäryydestä voidaan todeta, että esimerkiksi Hattulan kirkkoon on keskiajalla päässyt päivänvaloa lähes yhtä paljon kuin nykyisin: maalaukset holveja myöten näkyvät päivänvalossa hyvin. - Nilsénin esittämä "mahdoton ajatus" papista, joka saarnan aikana kiersi ympäri kirkkoa esitellen milloin mitäkin maalausta, tuntuu todellakin mahdottomalta. Kaikkia kuvia kuitenkin tuskin esiteltiin samalla kertaa. Niitä oli mahdollisuus selostaa vähitellen ja parhaiten ne varmasti opittiinkin vähitellen. - Professori Matti A. Sainio on luennoillaan korostanut sitä, että kirkon saarnatuoli ei keskiajalla ollut nykyisen kaltainen kiinteä rakennelma, vaan kevyt-

1 Nilsén, s. 511.

rakenteinen ja siirrettävä. Se saatettiin sijoittaa kulloinkin tarvittavaan kohtaan kirkkoa.¹

Nilsén on kiistänyt muiden tutkijoiden - hän on maininnut Michael Baxandallin ja Hans Beltingin - käsitykset saarnojen ja kirkkojen maalauskuvas-tojen välisestä yhteydestä tai jopa vuorovaikutuksesta. Nilsénin mielestä vallitsee melkoinen epävarmuus siitä, miten paljon seurakuntien papit todella ovat saarnanneet ja siitä, millä tavoin heidän saarnansa on ollut muotoiltu. Seurakuntien papiston koulutustason on Nilsénin mukaan katsottu olleen melko alhaisella tasolla, ja saarnoja pitäneet kerjäläismunkit tuskin ovat vierailleet paikkakunnilla niin usein, että he olisivat voineet olla malleina papeille. Sen vuoksi voisi Nilsénin mukaan olettaa, etteivät yleisön tiedot riittäneet kuvastojen syvempään ymmärtämiseen. Kerjäläismunkeilla oli tuskin - edelleen Nilsénin mukaan - pääsyä kirkkoihin pitämään saarnojaan, joten he eivät olisi voineet käyttää kuvastoja apunaan.²

Puhuessaan papiston koulutuksen alhaisesta tasosta Nilsén on viitannut mm. Piriseen. Nilsénin tarkoittamalla sivulla Pirinen on kirjoittanut: "Tavallisen maalaispapin saama opillinen sivistys ei ollut keskiajalla korkea. Paavali Juusten kertoo myöhemmin, ettei moni messuja lukeva pappi ymmärtänyt yhtään latinankielistä lausetta. Mahdollista on kuitenkin, että hän toistaa uskonpuhdistuskaute-na yleisiä valituksia tuntematta nimenomaisia tapauksia Suomesta."³

Hieman aikaisemmin samassa tutkimuksessa Pirinen on kirjoittanut Turun koulusta seuraavasti: "Turun koulussa keskiajan kuluessa annetusta opetuksesta ei ole oikeastaan

1 Professori Matti A. Sainion luento "Kirjoituksen historia" Tampereen yliopiston historiatieteen laitoksella syyslukukaudella 1985.

2 Nilsén, s. 509-510.

3 Pirinen, s. 424.

mitään tietoja. On lähdettävä siitä, että sen opetusohjelma ja oppikirjat olivat suunnilleen samat kuin muiden vastaavanlaisten koulujen. Niissä luettiin pääasiassa triviumin kurssi (grammatiikka, retoriikka ja dialektiikka) ja saavutettiin yliopisto-opinnoissa ehdottoman välttämättömän latinankielen taito. Quadriviumin aiheista opetettiin musiikkia ja jonkin verran matemaattisia aineita, mm. papille tarpeellista kalenterin tuntemusta ja ajanlaskun perusteita. Kirkollinen henki läpäisi kaiken opetuksen, mutta uskontoa ei mainita eri oppiaineena. Turun koulu oli ilmeisesti hyvässä maineessa, koska sinne lähetettiin muidenkin hiippakuntien poikia." Pirinen on lisäksi todennut, että keskiajan lopulla pyrittiin kouluopetusta erityisesti tehostamaan. Koulujen reformointi mainittiin jo vuoden 1474 kapitulilainsäädännössä tuomiokapitulien ensisijaisiin tehtäviin kuuluvina. Vuoden 1482 koulusääntö ja vuonna 1489 annettu teininkulun kieltämisestä koskenut sääntö osoittavat, että siihen on todella ryhdytty. Viimeksi mainittu päätös tähtäsi paitsi teinien vallattomuuden lopettamiseen myös opiskeluajan tehokkaampaan käyttöön.¹

Maliniemi, joka on tutkinut kansankielen käyttöä keskiajan kirkossa Suomessa, on päätenyt siihen, että vaikka tietoja on säilynyt niukasti, ne riittävät osoittamaan, että kansankielisiä saarnoja on pidetty ja että edellytyksiä sellaiseen on ollut.² Tähän on päätenyt myös Parvio mm. Maliniemen tutkimusten pohjalta.³

Papiston koulutustasoa ei siten ainakaan yksiselitteisesti voida pitää heikkona, joskin eroja on tietenkin ollut eri seurakuntien papiston tiedoissa ja heidän saarnataidoissaan.

1 Pirinen, s. 423.

2 Maliniemi 1955, s. 107.

3 Parvio, Martti, Yx Kijtossana ia Rucous wden vuoden päivänä. Suomalainen saarnatuolililiturgia 1500-luvulla. SKS. Vaasa 1983, s. 9.

Maliniemi on antanut mielenkiintoisen tiedon, joka kertoo lisää Hämeen linnan ympäristön papiston tiedoista, heidän mahdollisuuksistaan valmistaa saarnoja ja saarnata sekä siten välillisesti myös alueen kirkkokansan tiedoista: "Vuosina 1554-1556 oli Hämeen linnassa kiivaan katolilaismielisyytensä vuoksi vangittuna lähellä Vadstenaa sijaitsevan Hofin entinen kirkkoherra Johannes Pauli Montigena. Vankina ollessaan ja vailla omia kirjoja, hän kertoo saaneensa lähistöllä asuvilta katolismielisiltä (s.o. papeilta) lainaksi 18 klassillista katolista saarnateosta. Näiden perusteella hän kirjoitti tai oikeammin kompiloi latinaksi laajan kaksiosaisen postillan, jonka hän omisti Olavus Magnukselle..." Maliniemen mukaan Johannes Pauli on maininnut lähteinä nimet Augustinus, Chrysostomus, Ambrosius, Gregorius, Origenes, Bernardus, Beda, Isidorus, Theophylactus, Hieronymus, Leo Magnus, Maximus, Hilarius, Lyra, Hugo de Prato, Remigius, Fulgentius ja Haymo. Maliniemen mukaan voi lisäksi nähdä, että Johannes Pauli on lähdeittä mainitsematta siteerannut runsaasti Jacobus de Voraginen teosta *Legenda aurea*. Kyseessä on siis Maliniemen mukaan ollut varsin edustava kokoelma, joka antaa korkean käsityksen suomalaisen seurakuntapapiston omistamista teologisista teoksista, nimenomaan Hämeen linnan ympäristöstä.¹

Voi olettaa, että Hattulan seurakunnan papistolla, joiden nimet valitettavasti eivät 1500-luvun alkupuolelta ole säilyneet², on todellakin ollut riittävästi tietoja saarnojen valmistamiseen ja kristinopin opettamiseen. Häme, johon Hattula kuului, oli lisäksi aluetta, jossa kirkon vaikutus oli ollut voimakasta jo lähetyskaudesta alkaen.

1 Maliniemi 1955, s. 110-111.

2 Ks. liite 12, Hattulan seurakunnan papit keskiajalla.

Viestit kristinuskosta olivat aluksi ilmeisesti tulleet Satakunnan Kokemäen vesi- ja asutusreitien kautta Vanajaveden alueelle, Hämeeseen. J. Rinne on viitannut paavi Gregorius IX:n kirjelmään vuodelta 1237, jossa on mainittu Tuomas-piispan ja hänen edeltäjiensä toiminnan tuloksista Hämeessä.¹

Alueelliset erot Turun hiippakunnan alueen sisällä ovat kuitenkin olleet huomattavia; seurakunnat erosivat toisistaan kooltaan. Varsinkin Savossa ja Karjalassa oli joitain niin laajoja pitäjiä, että niissä asui 1200-1300 talonpoikaa, ja pitäjänkirkolle oli matkaa 15 peninkulmaa ja ylikin. Valtaneuvoston 15.10.1504 antamassa avoimessa kirjeessä, jossa on käsitelty Iitin kirkkopitäjän perustamista, on todettu: "Pitkän matkan vuoksi, jossa oli sekä maa- että vesitietä, asukkaat tulivat harvoin kirkolle, jotkut tuskin kerran kolmessa tai neljässä vuodessa, muutamat eivät valitettavasti koskaan. Niin he jäivät oppimattomiksi pyhässä kristinuskossa ja elivät niinkuin lappalaiset ja pakanat suureksi sielunvahingokseen. Usein heidän lapsensakin kuolivat ilman kristinuskoa ja kastetta. Tämän suuren sielunvaaran tähden olisi sellaiset suuret pitäjät, jotka voivat elättää kaksi tai kolmekin pappia, jaettava ja niihin rakennettava useampia kirkkoja ja pappiloita."²

Akateemikko Eino Jutikkala on kokoavasti todennut: "Tanskassa oli jo 1100-luvun lopussa kirkko miltei joka kylässä: yhteensä niitä oli 2350, ja enimmäkseen oli rakennettu kivistä tai tiilestä. Norjassa oli sydänkeskiaikana noin 1200 kirkkoa kaksinetuhansine pappeineen. Ruotsissa tie-

1 Rinne, Juhani, Turun tuomiokirkko keskiaikana III. Turun tuomiokirkko hiippakunnan hallinnon elimenä. Turku 1952, s. 11.

2 Pirinen, s. 387.

detään keskiajan kuluessa perustetun yli 1700 seurakuntaa, niistä Göötanmaalle kaksi kolmannelta, joten eteläisillä rintamailla ei tarvinnut nousta kukkulalle nähdäkseen yhtäaikaa seitsemän kirkontornia. Kuinka jyrkästi eroakaan muista Pohjoismaista Suomi, jossa keskiajan päättyessä oli ainoastaan 136 seurakuntaa ja jonka erämaapitäjissä vielä uuden ajan alussa lapset kastettiin vasta sitten kun nämä isolla joukolla ilman vanhempien suojaa hiihtivät kirkkoa katsomaan. Keskiajan voimaperäisen kirkollisen kulttuurin jälkien täytyy Suomessa olla verrattomasti heikommät kuin Tanskassa, Norjassa ja etelä-Ruotsissa."¹

Nilsénin ajatus, ettei kirkkokansalla ollut riittävästi tietoja, jotta he olisivat voineet ymmärtää kirkkomaalauksien sisältöä syvällisesti, tuntuu oikeutetulta ainakin Suomen oloja ajateltaessa. Ontuvalta sen sijaan tuntuu hänen käsityksensä, ettei maalauksia tämän vuoksi olisi voitu käyttää kansanopetuksessa. Kirkkojen maalauksia on voitu luonnollisesti käyttää kulloinkin sopivantasoisiksi katsotun opetuksen tukena.

Samasta asiasta saatettiin kertoa eri tavoin eri kuuli-joille tai lukijoille. Kansanopetusta ei aloitettu kristinuskon syvällisimmistä kysymyksistä. Aaron J. Gurjewitsch on tutkimuksessaan "Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen" esittänyt esimerkkinä piispa Remigiuksen elämäntarinan, vitan, jonka oli kirjoittanut Reimsin arkkipiispa Hinkmar. Hinkmar oli merkinnyt vitään erikseen ne kohdat, jotka oli tarkoitus lukea kansalle (populo) ja erikseen ne, jotka luettiin "niille, jotka Jumalan hyvyyden avulla olivat oppia saaneet".² "Oppineille" tarkoitetuissa kappaleissa esitettiin abstrakteja johtopäätöksiä ja viittauk-

1 Jutikkala, Eino, Pohjoismaisen yhteiskunnan historiallisia juuria. Porvoo 1978, s. 26.

2 Gurjewitsch, Aaron J., Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen. München 1982, s. 367.

sia Raamattuun.¹

Kansalle oli luettava ne kohdat, jotka kertoivat Remigiuksen ihmetöistä, sairaiden parantamisesta, avuntarvitsijoiden auttamisesta. Lisäksi korostettiin mm. talonpoikien velvollisuuksia sekä välttämättömyyttä auttaa Jumalan miehiä heidän työssään. Kansalle tarkoitettu, lyhennetty vita esittelee pyhimyksen ihanteellisena, mallikelpoisena kristittynä, kaikkien moraalisten arvojen edustajana. Hän oli hyvä ja epäitsekkäs, armelias ja rakasti lähimmäistään, oli valmis antamaan anteeksi ja oli nöyrä. Nämä ominaisuudet liittyivät yleensäkin hagiografiseen kirjallisuuteen. Pyhimyslegendojen lukeminen merkitsi kokonaan uuden käyttäytymistavan ja maailmaan suhtautumisen opettamista kuulijoille, jotka olivat perintönä esisiltään saaneet kokonaan toisenlaisen arvomaailman, joka ruumiillistui vanhoina sankareina, voimakkaina ja taipumattomina ihmisinä, jotka uskoivat vain kohtaloon ja omiin voimiinsa.²

Samanlaisia arvoja: nöyryyttä, kuuliaisuutta, ahkeruutta, osaansa tyytymistä, samoin kuin kirkonmiesten auttamista korostetaan myös vuonna 1483 Tukholmassa painetussa kirjassa "Dyalogus creaturarum moralizatus".³ Sainion suullisen ilmoituksen mukaan kirja oli tarkoitettu käytettäväksi munkkien saarnatoiminnassa. Esimerkiksi dominikaanit käyttivät Sainion mukaan paljon juttuja saarnojaaan elävöittämissä.⁴

Kristinuskon opettaminen merkitsi siis myös kokonaan uusien käyttäytymistapojen ja uuden maailmankuvan opettamista: maailman luojaksi tuotiin jo apostolisessa uskonnustuksessa kristittyjen Jumala. Tuntuu todennäköiseltä,

1 Gurjewitsch, s. 365.

2 Ibid., s. 364-366.

3 Dyalogus creaturarum moralizatus. Skapelsens sedelärande samtäl. 1483. Uppsala 1983, passim.

4 Sainio, mainittu luento.

että tässä mittavassa opetustyössä on otettu avuksi kaikki mahdolliset keinot kirkon maalauskuvas-toja myöten, silloin kun siihen oli mahdollisuus. - Savossa ja Karjalassa ei ollut kovin montaa kirkkoakaan, eikä kaikissa kirkoissa ollut laajoja maalauskuvas-toja. Apostolisen uskontunnustuksen kuvaus, apostolisarja, kuitenkin kuvattiin usein alttarikaapeissa¹ ja myös pyhimysaiheisia veistoksia oli ilmeisesti kaikissa kirkoissa.

Nilsén on todennut, että käsitys kirkkojen kalkki-maalausten käyttämisestä kansanopetuksen apuna voidaan torjua myös seuraavista syistä: Kuvastot poikkeavat toisistaan ja kaikissa kirkoissa ei ole lainkaan maalauksia. Niitä ei eri maakuntalakien kirkkokaarien mukaan pidetty välttämättöminä kirkoissa, joten mitään kansanopetustraditiota tuskin on ollut.²

Pyhät isät, Nilus ja Gregorius, ovat kuitenkin jo 400- ja 500-luvulla lausuneet käsityksensä maalausten merkityksestä, kuten Schreiber on tutkimuksessaan maininnut. Nilus³ ilmoitti syyksi kuvien maalaamiseen kirkkoon: "jotta ne, jotka eivät osaa lukea, eivätkä siten voi käyttää hyväkseen pyhiä kirjoituksia, oppisivat tuntemaan ne, jotka ovat oikealla tavalla palvelleet totista Jumalaa, ja pyrkisivät samankaltaisiin jaloihin tekoihin." Samaan tapaan on lausunut Gregorius Suuri⁴: "Maalauksia käytetään kirkoissa sen takia, että ne, jotka eivät ymmärrä kirjoituksia, voivat seinillä nähdä ja lukea sen, mitä he eivät kirjoista voi lukea."⁵

1 Nygren, s. 39.

2 Nilsén, s. 510.

3 Nilus Ancyralainen, k. n. 430. Attwater, s. 245-246.

4 Gregorius Suuri, paavi, n. 504-604. Attwater, s.155-156.

5 Schreiber, s. 7.

Paavi Gregorius Suuren mielipiteellä on varmasti ollut kantavuutta vuosisatojenkin takaa.

Keskeisimmän osan katolisen kirkon kansanopetuksesta, katekeettisesta opetuksesta muodostivat kasteen sakramenttiin liittyvät Apostolinen uskontunnustus eli Credo, Pater noster eli Isä meidän -rukous ja Ave Maria -rukous.¹ Nämä on mainittu myös niissä kirjallisissa tiedoissa, joita Suomen osalta on säilynyt keskiajalta. Vanhin Suomea koskeva asiakirja on vuodelta 1441. Kyseessä ovat Söderköpingin provinsiaalisynodin määräykset, joiden laatimiseen piispa Maunu Tavast osallistui ja jotka siis koskivat Turun hiippakuntaakin. Niissä säädettiin mm., että edellä mainitut kolme uskonkappaletta oli käännettävä äidinkielelle ja että kirkkoherrojen oli joka sunnuntai ja juhlapäivinä luettava tämä käänös kansalle. Maliniemi on katsonut tässä olleen kyseessä kauan voimassa olleen käytännön teroittaminen uudelleen mieliin.²

Vuodelta 1492 olevissa piispa Maunu Särkilahden statuuteissa lisättiin edellisiin synnintunnustus, modus confitendi, ja määrättiin, että kirkkoherrojen tai kap-palaisten oli sakon uhalla luettava ne saarnastuolista joka sunnuntai, sekä että heillä täytyi olla ne kirjoitettuina, jotta he opettaisivat ne aina samanlaisina ja seurakuntalaiset ne siten helpommin oppisivat.³

Kansanopetukseen liittyi myös kymmenen käskyn opettaminen. Siitä ei Maliniemen mukaan ole kuitenkaan yhtä paljon todisteita kuin edellisistä. Maliniemi on mainittuaan joitain tietoja Ruotsin puolelta todennut, että kymmenen

1 Maliniemi 1955, s. 94. - Kilström 1958, s. 163.

2 Maliniemi 1955, s. 96.

3 Ibid., s. 96-97.

käskyä luonnollisesti on opetettu suomeksikin.¹

Näitä uskonkappaleita on kuvattu maalauksissakin. Apostolisen uskontunnustuksen kuvaamista on jo käsitelty. Varsin yleinen oli myös Ave Mariaan viittaava Marian ilmestys. Isä meidän -rukous on ollut vaikeampi kuvata. Kilströmin mukaan aihe esiintyy Ruotsissa vain Söderbykarlin kirkossa yhdessä Credo-sarjan ja Ave Marian kanssa. Aihe on kuvattu vain tekstinauhana.² Apostolista uskontunnusta huomattavasti harvinaisempia ovat kymmenen käskyn esitykset. Suomesta näitä ei tunneta ainoatakaan, Ruotsissakin vain kolmessa kirkossa.³

Edellä mainittujen aiheiden yhteys kansanopetukseen on ilmeinen. Muiden aiheiden osalta Nilsén on torjunut käsityksen kirkkojen kalkkimaalausten käyttämisestä kansanopetuksen apuna myös siitä syystä, että kuvastot poikkeavat toisistaan. Tämä pitääkin paikkansa hänen ruotsalaisen aineistonsa kohdalla. Suomalaisissa kuvastoissakin luonnollisesti on yksilöllisiä piirteitä, mutta kuvastoissa on myös selkeä yhtenäinen linja, josta kertoo aiheidenkin keskittyminen pyhimysaiheisiin, katekeettiseen opetukseen liittyvään apostoliseen uskontunnustukseen ja Uuden Testamentin aiheisiin.

Näistä viimeksimainitut - eräiden muiden aiheiden täydentäminä - kertovat esimerkiksi Hattulan kirkossa Kristuksen elämäntarinan, pelastushistorian, kuten edellä on todettu. Kuvasto kertoo sen varsin samaan tapaan kuin se on kerrottu myös Apostolisessa uskontunnustuksessa. Samaa tapaan se on kerrottu myös Lohjalla ja Kumlingessa.

1 Maliniemi 1955, s. 98. - Uskonkappaleiden suomennoksia ei ole säilynyt keskiajalta, ei myöskään suomenkielisiä saarnoja.

2 Kilström, B.I., Om tio Guds bud i medeltida bildtradition. Fornvännen. Årgång 44, 1949, s. 311.

3 Kilström 1958, s. 185-186. - Nilsén, s. 28, 259.

Väistämättä tulee mieleen legendaarinen kuvaus apostolisen uskontunnustuksen synnystä: Apostolit halusivat toistaa kristinuskon perusasiat samalla tavoin kaikkialla. - Lähemmäs 1500-luvun alkua tuovat piispa Maunu Särkilahden vuodelta 1492 olevat statuutit, joissa kirkkoherroja ja kappalaisia kehoitettiin joka sunnuntai lukemaan Apostolisen uskontunnustuksen, Isä meidän -rukouksen ja Ave Marian saarnatuolista samanlaisina, jotta seurakuntalaiset ne siten helpommin oppisivat.

Voidaan tuskin olettaa, etteikö katekeettisen opetuksen keskeisimpiä uskonkappaleita jo olisi jossain määrin opittu. Niitä opetettiin ja vuosittain ripin yhteydessä tarkistettiin niiden osaaminen.¹ Siihen, että apostolit jo olivat tulleet kirkkokansalle tutuiksi, viittaa sekin, että heidät saatettiin kuvata perinteisestä poikkeavassa järjestyksessä. Suomen kirkkojen maalauskuvas-tojen muu aihevalinta kuitenkin viittaa siihen, että kerrontaa ei vielä haluttu laajentaa kristinopin keskeisimmän sisällön ja aiheiden ulkopuolelle. Täydennykset ja laajennukset Vanhasta Testamentistakin olisivat saattaneet vain hämmentää.

Kuvastojen yhtenäiset piirteet, jotka erottavat ne Nilsénin esittelemästä ruotsalaisesta aineistosta, osoittavat, että Suomen keskiaikaisten kirkkojen maalauskuvas-tojen suunnittelu on ollut piispan ja tuomiokapitulin valvonnassa. Kuvastot ovat Suomessakin, Turun hiippakunnan alueella, rikastuneet, aiheita on tullut lisää, mutta kuvastojen kansanopetuksellinen funktio on pysynyt tärkeänä keskiajan loppuun saakka.

1 Kilström 1958, s. 109.

VII PIISPAN KUVAOHJELMA

Hattulan Pyhän Ristin ja Pyhän Annan kirkon uusimman, 1500-luvun alussa valmistuneen maalauskuvaston suunnittelun keskeisenä teemana on ollut Pyhän Ristin korostaminen. Myös Pyhä Anna -aiheet liittyvät tähän pääteemaan. Kuvaston jokaisen aiheen sijainti ja liittyminen viereisiin aiheisiin ja koko kuvastoon on tarkoin suunniteltu.

Kuvaston pääkertomus muodostuu Uuden Testamentin aiheista ja niihin liittyvistä eräistä Vanhan Testamentin aiheista siten, että Jeesuksen elämäntarina on kuvattu tavalla, joka on ollut kirkossakävijöille tuttu jo apostolisesta uskontunnuksesta, credosta. Maalauskuvastoon kuuluvat apostoli- ja apostoli- ja profeettasarja täydentävät ja korostavat tätä pääkertomusta. Kun Enkelin tervehdys -aiheen voi muiden Neitsyt Maria -aiheiden korostamana katsoa viittaavan Ave Maria -rukoukseen, voi katsoa kirkon alkeisopetuksen, katekeettisen opetuksen, keskeisimmän sisällön tulevan esille kuvastossa. Isä meidän -rukoustahan ei taiteessa sellaisenaan kuvattu.

Hattulan kirkon kuvasto liittyy läntisen Kirkon kuvaperintöön - onhan aiheet esitetty tuon perintön mukaisella tavalla. Esimerkiksi apostolit ja pyhimykset on varustettu samoilla attribuuteilla kuin kaikkialla muualsakin. Taidehistorioitsijat ovat liittäneet Hattulan kirkon kuvaston Ruotsin ns. myöhäiseen Tierpin koulukuntaan ornamenttiikassa ja piirustustekniikassa havaittujen yhtäläisyyksien perusteella. Myös Baltiasta on haettu esikuvia kuvastolle. Mainittakoon, että Lohjan kirkon kuvaston ja ruotsalaisen Albertus Pictorin töiden

välillä ovat taidehistorioitsijat havainneet yhtäläisyyksiä. Samalla he ovat todenneet mainittujen kuvastojen muilta osin, sisällöltään poikkeavan toisistaan.

Eniten Hattulan kirkon kuvasto poikkeaa mm. myöhäisen Tierpin koulukunnan töistä ja yleensäkin Ruotsissa ja jossain määrin myös Tanskaan kuuluneilla Skoonen, Hallannin ja Blekingen alueilla säilyneistä kuvastoista aihevalinnaltaan ja lisäksi aiheiden sijoittumisessa toisiinsa nähden kuvaston sisällä. Suurin ero Ruotsin maalauskuvastoihin verrattuna on Vanhan Testamentin aiheiden niukkuus Suomen kuvastoissa, myös Hattulassa. Useat Ruotsissa tavalliset Vanhan Testamentin aiheet puuttuvat Suomesta kokonaan. Samoin katekeettiseen opetukseen liittyvät aiheet Kymmenen käskyä, seitsemän kuolemansyntiä ja seitsemän hyvettä, puuttuvat Hattulan kuvastosta - ellei sitten aikaisemmin sivulla 99 mainittu kirkkosalin eteläseinän itäpäätyyn nk. alimpaan maalauspaneliin kuvattu seitsemän hahmon muodostama maalaus kuvaa seitsemää kuolemansyntiä.

Suomen kuvastot noudattelevat Tanskan ja Ruotsin kuvastoja tyylliltään. Ruotsissa ja Tanskassa tapahtuneet maalaustyylin muutokset heijastuvat Suomeenkin. Apostolisen uskontunnustuksen kuvaustapa vapautuu tiukasta tradition mukaisesta kuvaustyylistä yhtä hyvin Suomessa kuin Ruotsissakin. Ruotsin ja Tanskan, ilmeisesti yleensäkin läntisen Kirkon suuntausten mukaan kuvastot muuttuvat keskiajan loppuvuosikymmeninä yhä rikkaammiksi. Ornamentiikan osuus vähenee.

Ominaista Suomen kirkkojen kuvastoille on kuitenkin, että kuvastoihin valitut aiheet keskittyvät koko katolisen kirkon ajan, myös keskiajan viimeisinä vuosikymmeninä, kristinuskon opetuksen keskeisimpään osaan, ytimeen.

On pakko tehdä se johtopäätös, että samoin kuin yksittäisen kirkon kuvaston suunnittelu on tehty tarkoin yksi-

tyiskohtia myöten harkiten, on tämä kuvastojen yhteinen linjakin ollut tarkoin harkittu. Kuvastojen yksityiskohdista kokonaisuuteen ulottuva jäntevä suunnittelu viittaa ilman muuta hiippakunnan piispaan ja tuomiokapituliin. Maakuntalain kirkkokaari ja statuutit antoivat piispalle ja tuomiokapitulille vallan hyväksyä maalarin. Maalauskuvasot todistavat, että piispalla ja tuomiokapitulilla oli käytännössä ylin valvonta kirkkojen koristelussa myös maalauskuvasotjen osalta.

Maakuntalain kirkkokaarella mainitaan myös seurakuntalaiset: mikäli kirkon koristeista puuttui jotakin, tuli seurakuntalaisten neuvotella tästä puutteesta piispan kanssa, jotta asia saatiin korjattua. Seurakuntalaisiin voitaneen laskea myös lahjoittajat, mm. maalauskuvasotjen toteuttamiseen varoja antaneet henkilöt, jotka yleensä olivat aatelisia. Näyttää ilmeiseltä, että näiden lahjoittajien osuus itse kuvaston suunnitteluun on jäänyt vähäiseksi. Se voidaan todentaa vain eräiden pyhimysaiheiden valinnan kohdalla. Lisäksi on todettava, että vaikka jokin tietty pyhimysaihe voidaankin liittää johonkin tiettyyn lahjoittajaan, ovat myös nämä pyhimykset aina hiippakunnan kalenteriin kuuluneita, yleisimmin kunnioitettuja pyhimyksiä. Lahjoittajien valta on siten kaiken kaikkiaan varsin rajoitettu.

Muiden, tavallisten seurakuntalaisten vaikutusmahdollisuudet kuvastojen suunnitteluun ovat varmasti olleet vielä vähäisemmät. Heidän läsnäolonsa on todettavissa vain välillisesti: kuvasot on suunniteltu heidän katsottavikseen. Seurakuntalaiset ja heidän tietonsa kristinuskosta on epäilemättä otettu huomioon kuvastoja suunniteltaessa. Piispa Konrad Bitz oli neuvonut papistoa lukemaan katekeettisen opetuksen keskeisimmät uskonkappaleet joka sunnuntai ja pyhimysten juhlapäivinä kirkkokansalle. Näiden uskonkappaleiden tuli lisäksi olla kirjoitettuna, jotta ne kerta toisensa jälkeen toistettaisiin samanlai-

sina ja seurakuntalaiset siten oppisivat ne helpommin. Samankaltainen periaate näyttää olleen kuvastojen suunnittelun pohjana: ei poikkeamia kristinuskon keskeisimmästä opetuksesta. Toisin sanoen, kirkkokansan kristinopin tietojen on katsottu olleen sellaisella tasolla, että yhä edelleen oli keskityttävä keskeisimpien asioiden opettamiseen. Tämä näkyy myös Hattulan kirkossa. Vaikka se on seurakuntakirkkoluonteen lisäksi myös pyhiinvaelluskirkko, on sen kuvasto samoin keskitetty.

Piispa ja tuomiokapituli, jotka valvoivat ja johtivat Turun hiippakunnan kirkollista elämää, valvoivat myös kirkkojen maalauskuvastojen suunnittelua siinä määrin, että voidaan puhua suorastaan piispan tai tuomiokapitulin kuvaohjelmasta.

Voidaanko vastaavanlaisia johtopäätöksiä tehdä Tanskan tai Ruotsin aineistosta? Banningin ym. tutkimus Skoonen, Hallannin ja Blekingen kirkkojen kuvastoista on yksityiskohtainen inventointi, josta ilman eri tutkimusta ei voi vetää vastaavanlaisia johtopäätöksiä. - Cornell ja Wallin ovat tutkineet useiden maalareiden töitä ja maalauslukulukuntia, joten hiippakuntarajat eivät tule esille. - Kilström on tutkinut katekeettista opetusta yleensäkin ja siinä yhteydessä kuvastojen katekeettisiä piirteitä, samoin kuvastojen yhteyksiä liturgiaan, mutta jättänyt hänkin hiippakuntakohtaisen tarkastelun tekemättä. - Nilsénin tutkimus käsittelee otsikkonsa mukaisesti myöhäiskeskiajan kalkkimaalausten funktioita ja kuvaohjelmia. Hän on käsitellyt aihetta hyvin monipuolisesti ja on kiinnittänyt huomiota myös kuvastojen suunnittelijoihin, mutta hänen aineistonsa on laaja ja hän on pikemminkin syventynyt etsimään kaikille kuvastoille - koko aineistolle - yhteisiä piirteitä, eikä kiinnitä huomiota alueellisiin eroavuuksiin. Eniten

painoa kuvastojen ohjelmien kohdalla hän näyttää antavan maalauslukumunille, vaikka ei luonnollisestikaan kokonaan sivuuta myöskään piispojien osuutta. Tutkimuksensa painopisteestä johtuen hän ei kuitenkaan kiinnitä huomiota lainsäädäntöön kuin ohimennen ja nojautuu käsityksessään Wennervirtaan.

Lyhyesti sanottuna: Ruotsin ja Tanskan kuvastoja ei ole tutkittu tavalla, josta näkyisi, onko yleensä havaittavissa hiippakuntakohtaisia yhteisiä piirteitä. Kuva-aineistot näissä maissa ovat niin laajoja, ettei se ole mahdollista myöskään tässä työssä. On tyydyttävä siihen, mitä jo aikaisemmin on todettu: Suomessa eli Turun hiippakunnassa säilyneet kuvastot poikkeavat muun keskiaikaisen Ruotsin ja Tanskan kuvastoista aihevalinnaltaan keskittymällä Uuden Testamentin aiheisiin ja katekeettisen opetuksen keskeisimpiin kappaleisiin, varsinkin apostoliseen uskontunnustukseen. Suomen kirkkojen maalauslukumunien suunnittelu ja toteutus on tapahtunut piispan ja tuomiokapitulin tiukasti valvomana.

Hattulan Pyhän Ristin kirkko on yksi Turun hiippakunnan kirkkoista ja noudattelee "turkulaislinjaa". Muista Suomen kirkkoista se poikkeaa harvinaisen runsaana säilyneen kuvaston vuoksi - vain Lohjan kirkkoa voi verrata siihen. Kuvaston erikoispiirteet kirkon nimikkoreliikkiin, Pyhän Ristin reliikkiin, sijoituspaikkoineen sekä sen erikois-asemaan merkittävänä pyhiinvaelluskirkkona, joka on saattanut vaikuttaa kuvaston poikkeukselliseen runsauteen.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

ARKISTOLÄHTEET

Museovirasto

Historian osaston topografinen arkisto. (MHOTA)

Till Arkeologiska kommissionen afgifven berättelse af E.Nervander öfver en i Juli och Augusti 1886 företagen konsthistorisk undersökning af Hattula sockens gamla kyrka. Käsikirjoitus.

Erkki Kartanon jälkeenjääneet paperit. P.R.Wallenin kirje Erkki Kartanolle 12.6.1939.

Historian osaston kuva-arkiston ikonografinen kortisto. (MHOKA)

Rakennushistoria osaston arkisto. (MRHOA)

Hattulan kirkon pituusleikkauspiirros. Vilho Kolho ja Juhani Wikstedt 1913.

Kertomus tutkija Kaarina Rissasen virkamatkasta Hattulaan 8-9.5.1975.

MUUT PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Maalaukset

Hattulan Pyhän Ristin kirkon keskiaikaiset kalkkimaalaukset.

Luennot

Professori Matti A. Sainion luento "Kirjoituksen historia". Tampereen yliopiston historiatieteen laitos. Syyslukukausi 1985.

PAINETUT LÄHTEET

Afbildningar af vapensköldar fordome uppsatta i Finlands kyrkor. Efter en gammal handteckning i tryck utgifna av R.Hausen. Helsingfors 1882.

Biblia pauperum. Deutsche Ausgabe von 1471. Herausgegeben von R.Ehwald. Gesellschaft der Bibliophilen. Weimar 1906.

- Finlands medeltidsurkunder (FMU) I, III, IV. Samlade och i tryck utgifna af Finlands statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910, 1915, 1924.
- Dyalogus cre⁸turarum moralizatus. Skapelsens sedelärande samtal. 1483. Uppsala 1983.
- Uplannin maakuntalain kirkkokaari. Codex Aboensis. Turun käsikirjoitus. Kommentaarit ja suomennokset. Helsinki 1977.

KIRJALLISUUS

- Ahlström-Taavitsainen, Camilla, Vapenbilder bland kalkmålningarna i Finlands medeltidskyrkor. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja VIII. Helsinki 1984.
- Aspelin, Eliel, Elias Brenner, Tutkija ja taiteilija Kaarlein ajalta. Helsinki 1896.
- Attwater, Donald, The Penguin Dictionary of Saints. Second Edition. Aylesbury, Bucks, 1985.
- Banning, Knud, A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge. Copenhagen 1976.
- Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män. Sjuttonde bandet. Upsala 1849.
- Blomstedt, Yrjö, Codex Aboensis lakikirjana. Laki, suku ja yksilö. Tutkielmia, kirjoituksia ja esseitä 40 vuoden ajalta. Professori Yrjö Blomstedtin 60-vuotisjuhlakirja 25.3.1986. Juva 1986.
- Cornell, Henrik, Biblia Pauperum. Stockholm 1925.
- Cornell, Henrik - Wallin, Sigurd, Albertus Pictor. Sten Stures och Jacob Ulvssons målare. Hans ställning i den europeiska konsten. Hans betydelse i det konstnärliga och religiösa livet i Sverige. Stockholm 1972.
- Documents of the Christian Church. Selected and Edited by Henry Bettenson. Second edition. London, Oxford, New York 1967.
- Drake, Knut, Hattulan tiilikirkon problematiikkaa. Arx Tavastica 2. Hämeenlinnan historiallisen seuran julkaisu. Hämeenlinna 1970.
- Drake, Knut, Knut Posse rakentajana Hämeessä. Arx Tavastica 4. Hämeenlinnan historiallisen seuran julkaisu. Hämeenlinna 1978.
- Drake, Knut, Die Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 68. Helsinki 1968.

- Edgren, Helena - Hiekkanen, Markus, Kapell eller icke kapell - det är frågan. Finskt museum 1987. Vammala 1987.
- Elgenstierna, Gustaf, Den introducerade svenska adelns ättartavlor. VIII. Sotckholm 1934.
- Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Gurjewitsch, Aaron J., Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen. München 1982.
- af Hällström, Olof, Hattulan Pyhän Ristin kirkko. Kirkon opaskirja. Parola 1985.
- Jaakkola, Jalmari, Suomen myöhäiskeskiaika II. Porvoo 1959.
- Jedin, Hubert, Breve storia dei concili. I ventuno concili ecumenici nel quadro della storia della Chiesa. Brescia 1978.
- Jutikkala, Eino, Pohjoismaisen yhteiskunnan historiallisia juuria. Porvoo 1978.
- Kartano, Erkki, Hartauskappeli vai sakaristo? Suomen museo LIII, 1946. Helsinki 1947.
- Kilström, Bengt Ingmar, Den apostoliska trosbekännelsen i vår medeltida kyrkokonst. Fornvännen. Årgång 47, 1952.
- Kilström, Bengt Ingmar, Bildens funktion i Kyrkans undervisning. Taidehistoriallisia tutkimuksia 8. Taidehistoriallinen seura (1985). Tammisaari 1985.
- Kilström, Bengt Ingmar, Credo. KLN 2.
- Kilström, Bengt Ingmar, Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden. Bibliotheca Theologiae Practicae 8. Uppsala 1958.
- Kilström, Bengt Ingmar, Kristi grav. KLN 9.
- Kilström, Bengt Ingmar, Mässa, Gregorius. KLN 12.
- Kilström, Bengt Ingmar, Om tio Guds bud i medeltida bildtradition. Fornvännen. Årgång 44, 1949.
- Krohn, Kaarle, Pyhimysten nimet suomalaisissa loitsu-runoissa. Historiallinen Aikakauskirja 1912.
- Kuka kukin oli. Henkilötietoja 1900-luvulla kuolleista julkisuuden suomalaisista. Keuruu 1961.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Redaktör Gunvor Kerkkonen. 1-22. Helsingfors 1956-1978.
- Leinberg, K.G., Det odelade Finska biskopsstiftets herdaminne. Suomen Kirkkohistoriallisen seuran toimituksia I. Porvoo 1895.

- Lundén, Tryggve, Sveriges missionärer, helgon och kyrko-
grundare. En bok om Sveriges kristnande. Malmö 1983.
- Maliniemi, Aarno, Der Heiligenkalender Finnlands. Seine
Zusammensetzung und Entwicklung. Suomen kirkkohis-
toriallisen seuran toimituksia XX. Helsinki 1925.
- Maliniemi, Aarno, Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa.
Novella Plantatio. Suomen kirkkohistoriallisen
seuran juhlakirja Suomen kirkon juhluvuotena 1955.
Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 56.
Helsinki 1955.
- Mannermaa, Tuomo, Kristillisen opin vaiheet. Dogmihistorian
peruskurssi. Jyväskylä 1977.
- Nilsén, Anna, Program och funktion i senmedeltida kalk-
måleri. Kyrkomålningar i Mälarlandskapen och Fin-
land 1400-1534. Uddevalla 1986.
- Norberg, Rune, Korsaltare. KLN 9.
- Norberg, Rune, Lekmannaltare. KLN 10.
- Nordman, C.A., Kristi lekamens kult. KLN 9.
- Nyberg, Tore, Birgittinerkulturen och unionen. Then Sølf
Fuel. Gillesblad för Tumathorps S:t Knut gille 1975.
- Nygren, Olga Alice, Helgonen i Finlands medeltidskonst.
En ikonografisk studie. Suomen muinaismuistoyhdis-
tyksen aikakauskirja XLVI:1. Helsinki 1945.
- Nyman, Valdemar, Ålands medeltida kyrkokonst. Det åländska
folkets historia. I:2. Helsingfors 1980.
- Parvio, Martti, Yx Kijtossana ia Rucous wden vuoden päivänä.
Suomalainen saarnatuoliliturgia 1500-luvulla.
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Vaasa 1983.
- Pettersson, Lars, Till frågan om Hattulamålningarnas
donator. Societas Scientiarum Fennica vuosikirja
LIX (1982) B N:o 10, Helsinki 1982.
- Pirinen, Kauko, Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla.
Helsinki 1956.
- Pirinen, Kauko, Unionin aika. Suomen historian käsikirja I.
(SHK) Toimittanut Arvi Korhonen. Porvoo 1949.
- Pohjolan-Pirhonen, Helge, Suomen poliittinen asema pohjois-
maisien unionin loppuvaiheissa 1512-1523. Helsinki 1953.
- Puokka, Jaakko, Hattulan kirkko, Helsinki 1956.
- Pylkkänen, Riitta, Lohjan Pyhän Laurin kirkko. Lisiä
Lohjan Pitäjänkertomukseen XLIII, 1959.
- Renvall, Pentti, Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita
Vaasa-kauden Suomessa. Turku 1949.
- Riska, Tove, Keskiajan maalaustaide. Ars. Suomen taide 1.
Keuruu 1987.

Schmidt, Gerhard, Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts, Graz 1959.

Schreiber, W.L., Biblia pauperum. Nach dem einzigen Exemplare in 50 Darstellungen. Herausgegeben von Paul Heitz. Mit einer Einleitung über die Entstehung und Entwicklung der Biblia Pauperum unter besonderer Berücksichtigung der uns erhaltenen Handschriften von W.L.Schreiber. Strassburg 1903.

Sihvo, Pirkko, Mull on kourat kontiolta. Loitsuja ja taikoja, koonnut Pirkko Sihvo. Suomen Kirjallisuuden Seura. Rauma 1986.

Stenberg, Ragnar, Kristi lekamens kult. KLN 9.

Suvanto, Seppo, Suomen poliittinen asema Sten Sture vanhemman valtakautena vuosina 1483-1497. Historiallisia Tutkimuksia XXXVIII. Julk. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1952.

Svensk uppslagsbok. Andra omarbetade och utvidgade upplagan. Band 19. Malmö 1951.

af Ugglas, Carl R., "Den lilla Stockholmsrebusens" lösning. Fornvännen 1937. Årgång 22.

Wennervirta, L., Goottilaista monumentaalimaalausta Länsi-Suomen ja Ahvenanmaan kirkoissa. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXVIII:1. Helsinki 1930.

Wennervirta, L., Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus. Porvoo 1937.

**KESKIAJAN KALKKIMAALAUSTEN LUKUMÄÄRÄ JA AJOITUS KIRKOITTAIN
SUOMESSA.**

Kirkko	1200- luvun loppu	1300- luvun alku	1300-1 luvun loppu	1400-1 luvun alku	1400-1 luvun loppu	1500-1 luvun alku	?
Eckerö							3
Espoo						56	
Finström				1	36		15
Hammarland					2		
Hattula						186	
Helsingin pitäjä					14		1
Hollola					15	6	
Huittinen					22		
Inkoo						27	12
Jomala	6						
Kaarina					7		
Kalanti				11	60		
Karjaa					32		3
Karkku		2				1	2
Kemi						2	
Kemiö					3		1
Korppoo					61		
Kumlinge						52	
Laitila					41		
Lemland	18						
Lohja						166	
Maaria						56	
Messukylä					4		
Mynämäki			5	9			3
Naantali					8		
Nauvo					32		
Nousiainen			24				
Parainen					41		
Pernaja					25		
Perniö					32		

Kirkko	1200- luvun loppu	1300- luvun alku	1300- luvun loppu	1400- luvun alku	1400- luvun loppu	1500- luvun alku	?
Pohja							2
Porvoo					19		
Pyhtää					34	5	
Pälkäne						1	
Rauma						17	
Rymättylä						26	
Sauvo					42		
Sipoo					78		
Siuntio						68	
Sund		4					3
Sysmä					1		
Taivassalo				5	109		
Sture-kirkko, Turun linna					3		
Turun tuomio- kirkko				2	15		8
Urjalan sakaristo							1
Vehmaa					6		
Yhteensä	24	6	29	28	798	613	55

Lisäksi joitain vihkimäristejä sekä tunnistamattomia fragmentteja Halikon, Mustasaaren (= Vanha Vaasa), Raision, Sääksmäen, Tenholan, Ulvilan ja Vanajan kirkoissa. - Vihkimäristit ja tunnistamattomat fragmentit eivät ole mukana myöskään e.m. luvuissa.

Lähde: Museoviraston historian osaston
ikonografinen kortisto.

PYHIMYSAIHEISET MAALAUKSET SUOMEN KESKIAIKAISISSA KIRKOISSA

Pyhimys	Kirkko	Lukumäärä	Ajoitus
Agnes marttyyri	Hattula	1	1510-1
	Lohja	1	1514-1522
Apollonia marttyyri	Hattula	1	1510-1
	Kumlinge	1	1500-1 alku
	Lohja	1	1514-1522
	Siuntio	1	n.1500-1510
Barbara Quatuor virgines capitales	Hattula	1	1510-1
	Finström	1	1400-1 jälkip.
	Inkoo	1	1500-1510
	Kalanti	1	1470-1471
	Kumlinge	1	1500-1 alku
	Lohja	1	1514-1522
	Taivassalo	1	1470-1
	Turun tuomiok.	1	1480-1
Birgitta	Hattula	1	1510-1
	Finström	1	1400-1 jälkip.
	Kalanti	1	1470-1471
	Lohja	1	1514-1522
	Parainen	1	1486
	Taivassalo	1	1470-1
Brandanus	Hattula	1	1510-1
	Lohja	1	1470-1490-1
Botvid? Södermanlannin apostoli	Hattula	1	1510-1
	Lohja	1	1514-1522
Dionysius marttyyri	Hattula (tai Hemming?)	1	1510-1
	Parainen	1	1486
Dorotea Quatuor virgines capitales	Hattula	1	1510-1
	Kalanti	1	1470-1471
	Kumlinge	1	1500-1 alku
	Laitila	1	1483
	Lohja	1	1514-1522
Erasmus piispa	Hattula	1	1510-1
	Inkoo	1	1510-1522
	Kalanti	1	1470-1471
	Siuntio	1	n.1500-1510
	Taivassalo	1	1470-1
Erik Ruotsin kansallis- pyhimys	Hattula	1	1510-1
	Mynämäki?	1	n.1425-1450
	Taivassalo	1	1470-1

Fransiskus Assisilainen	Hattula	1	1510-1
	Finström?	1	1400-1 jälkip.
	Lohja	1	1514-1522
Gertrud Nivelles'n abbedissa	Hattula	1	1510-1
	Kalanti	1	1470-1471
	Kumlinge	1	1500-1 alku
	Laitila	1	1483
	Lohja	1	1514-1522
	Siuntio	1	n.1500-1510
Hedvig?	Hattula	1	1510-1
Helena Pyhän Ristin legenda	Hattula	3	1510-1
	Espoo	1	1500-1510
	Kalanti	1	1470-1471
	Taivassalo	1	1470-1
	Turun tuomiok.	1	1480-1
	Lohja	3	1514-1522
	Hemming, piispa	Hattula? (tai Dionysius?)	1
Lohja		1	1514-1522
Henrik	Hattula	1	1510-1
	Finström	1	1400-1 jälkip.
	Kalanti	1	n. 1450
	Lohja	1	1514-1522
	Mynämäki	1	n. 1425-1450
	Pyhtää	1	1400-1 jälkip.
	Rymättylä	1	n. 1520
	Sauvo	1	1472
	Taivassalo	1	1470-1
Kakukyllä?	Hattula	1	1510-1
Aleksandrian Katariina Quatuor virgines capitales	Hattula	1	1510-1
	Finström	1	1400-1 jälkip.
	Inkoo	1	1500-1510
	Kalanti	1	1470-1471
	Kumlinge	1	1500-1 alku
	Lemland	2	1200-1 loppu
	Lohja	10	1514-1522
	Naantali	1	1470-1490-1
	Rymättylä	1	n. 1520
	Siuntio	1	n. 1500-1510
	Sund	1	n. 1300
	Taivassalo	1	1470-1
	Turun tuomiok.	1	1480-1

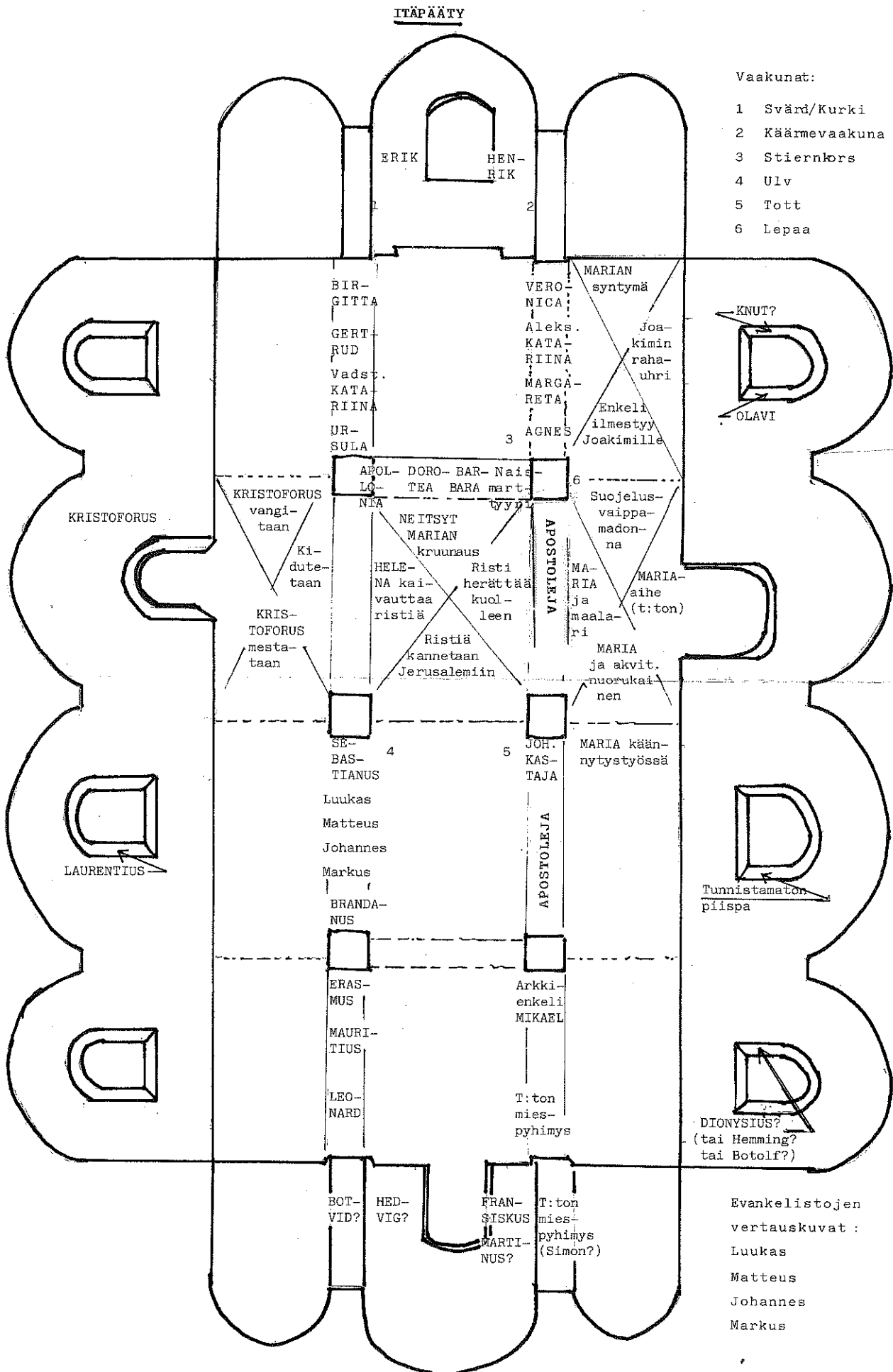
Vadstenan	Hattula	1	1510-1
Katariina	Lohja	1	1514-1522
Knut?	Hattula	1	1510-1
Bolsenan Kristiina	Hattula	1	1510-1
marttyyri	Lohja	1	1514-1522
	Siuntio?	1	n. 1500-1510
	Taivassalo	1	1470-1
Kristoforus	Hattula	4	1510-1
marttyyri	Hollola	1	1520-1530-1
	Kalanti	1	1470-1471
	Lohja	4	1514-1522
	Perniö	1	n. 1480
	Pyhtää	1	1400-1 jälkip.
	Siuntio	2	n. 1500-1510
	Taivassalo	1	1470-1
Laurentius	Hattula	1	1510-1
marttyyri	Kalanti	1	1470-1471
	Karjaa	1	1470
	Lohja	3	1514-1522
	Maaria	1	n. 1450-1460
	Sauvo	1	1472
	Taivassalo	1	1470-1
Leonard	Hattula	1	1510-1
Noblac'n apotti	Lohja	1	1514-1522
Margareta	Hattula	1	1510-1
Quatuor virgines	Kalanti	1	1470-1471
capitales	Kumlinge	1	1500-1 alku
	Laitila	1	1483
	Lohja	1	1514-1522
	Perniö	1	n. 1480
	Sund	1	n. 1300
	Taivassalo	2	1470-1
Martinus	Hattula	1	1510-1
Tours'n piispa	Lohja	1	1514-1522
	Siuntio	1	n.1500-1510
Mauritius	Hattula	1	1510-1
marttyyri			

Olavi	Hattula	1	1510-1
	Inkoo	1	?
	Kalanti?	1	1470-1471
	Korppoo	1	1400-1 puoliv.
	Parainen	1	1486
	Pohja	1	?
	Taivassalo	1	1470-1
Sebastianus marttyyri (ruttopyhimys)	Hattula	1	1510-1.
	Espoo	1	n.1500-1510
	Lohja	1	1514-1522
Ursula marttyyri	Hattula	1	1510-1
	Kalanti	1	1510-1522
	Kumlinge	1	1500-1 alku
	Taivassalo	1	1470-1
	Turun tuomiok.	1	1480-1
Veronika (ja hikiliina)	Hattula	1	1510-1
	Turun tuomiok.	1	1440-1

Pyhimysaiheet, joita ei Hattulan kuvastossa

Antonius	Kalanti	1	1470-1471
	Mynämäki	1	n.1425-1450
	Taivassalo	1	1470-1
Sienan Katariina	Espoo	1	n.1500-1510
	Kaarina	1	1470-1490-1
Klemens	Sauvo	1	1472
Maria Magdalena	Kalanti	1	1470-1471
	Kumlinge	1	1500-1 alku
	Laitila	1	1483
	Perniö	1	n. 1480
	Taivassalo	1	1470-1
	"	1	1420-1430-1
Nikolaus	Lemland	3	1200-1 loppu
Rochus	Rymättylä	1	n. 1520
	Siuntio	1	n. 1500-1510
Stefanus (Tapani)	Lohja	1	1514-1522
	Taivassalo? (tai Lauri)	1	1420-1430-1
Yrjänä	Espoo	1	n.1500-1510
	Finström	1	1400-1 jälkip.
	Inkoo	2	?
	Korppoo x)	2	1400-1 puoliv.
	Lohja	1	1514-1522
	Naantali	1	1470-1490-1
	Taivassalo	1	1470-1

x) toinen mahdollisesti arkkienkeli Mikael.

ITÄPÄÄTY

Vaakunat:

- 1 Svärd/Kurki
- 2 Käämevaakuna
- 3 Stiernkors
- 4 Ulv
- 5 Tott
- 6 Lepaa

ERIK

HENRIK

BIRGITTA
GERT RUD
Vadst.
KATA RIINA
URSULA

VERO NICA
Aleks.
KATA RIINA
MARGARETA
AGNES

MARIAN syntymä
Joaquimin rahanuhri
Enkeli ilmestyy Joakimille

KNUT?
OLAVI

APOLLO DOROTEJA BARBARA

KRISTOFORUS vangitaan
Kiidutaan

NEITSYT MARIAN kruunaus
HELENA kairauttaa rististä
Ristiä herättää kuolleen
Ristiä kannetaan Jerusalemiin

APOSTOLEJA

Suojelusvaippamadonna
MARIA ja maalariri

MARIA ja akvit. nuorukainen

SEBASTIANUS

JOHANNES KASATAJA

MARIA kääntymistyössä

Luukas
Matteus
Johannes
Markus
BRANDANUS

APOSTOLEJA

Tunnistamaton piispa

ERASMUS
MAURITIUS
LEONARD

Arkkienkeli MIKAEL

T:ton mies-pyhimys

DIONYSIUS?
(tai Hemming?
tai Botolf?)

BOTVID?

HEDVIG?

FRANSISKUS
MARTINUS?

T:ton mies-pyhimys (Simon?)

Evangelistojen vertauskuvat:
Luukas
Matteus
Johannes
Markus

ITÄPÄÄTY

Henrik

Botolf?

Margareta ja Aleksandrian Katarina

P. Anna-aiheita

Boisenan Kristina ja Do-

Stefanus
Arkki-
enkeli
Mikael

Birgitta ja Katar. (Vadstenan)

SUOJELUS-VAIPPA-MADONNA
Stefanus
P. Lauri kivitetään
P. Lauri jakaa almuja
Neitsyt Maria ja akvitaniaal. nuoruk.Sebas- tianus
Apostoli Andreas

Neitsyt Marian kruunaus
PYHÄN RISTIN LEGENDA
Apostoli Filip- pus
Apostoli Paavali
Apostoli Jakob. nuor.
Apostoli Johannes
Apostoli Tuomas
Apostoli Marti- nus

Kristoforus vangitaan
Kristoforus kidutetaan
Kristoforus surmataan
Kris- toforus vankilassa
Erakko opettaa Katarinaa
Kata- riinan Katarina
riasta ja Jeesus- lapses ta
Erakko kastaa Katarinan (Aleksandrian)

Leo- nard
Aleksan- drian Katarina
Mattias
Apos- toli
Apostoli Simoni?
Barbara
Agnes
Apol- lonia
Yrjänä

Gertrud
Apostoli

Kristo- forus

T: ton piispa

Aleksadrian Pyhä Katarina - kuusi aihetta

Fransis- kus

PYHIMYSAIHEET

	Ruotsi ¹	Suomi ²	Tanska ³
1 Achatius Armenial.	-	-	4
2 Albanus Englantil.	-	-	1
3 Agata	4	-	-
4 Agnes	3	1	-
5 Antonius	13	3	5
6 Apollonia	14	4	3
7 Ararat, 10.000 marttyriä	8	-	-
8 Barbara	39	8	14
9 Benedictus	2	-	-
10 Bernardinus (Sienan)	5	-	-
11 Birgitta	33	6	2
12 Blasius	2	-	1
13 Botolf	1	-	-
14 Botvid	10	2	-
15 Brandanus	2	2	2
16 Cecilia	1	-	-
17 David apotti	3	-	-
18 Dionysius	5	1	2
19 Dominicus	3	-	1
20 Dorotea	21	5	18
21 Egidius	1	-	2
22 Eligius	1	-	-
23 Elisabet Thüringeniläinen (Unkarin)	4	-	1
24 Erasmus	24	5	14
25 Erik	27	3	15
26 Eskil	7	-	-
27 Felicitas	1	-	-
28 Franciskus	12	4	6
29 Gertrud (Nivelles)	20	6	14

1 Nilsén, s. 37-39.

2 Museoviraston ikonografinen kortisto.

3 Skoone, Hallanti ja Blékinge mukana. Banning, Volume One, Iconographical Index, 5.32 - 5.38.

	Ruotsi	Suomi	Tanska
30 Hallvard	2	-	-
31 Hedvig?	-	1	-
32 Helena (Ristin legenda)	18	10	5
33 Hemming, piispa	-	1	-
34 Henrik toinen	-	-	1
35 Henrik (Suomen)	7	9	-
36 Kakukylla	3	1	-
37 Aleksandrian Katariina	38	9	23
38 Sienan Katariina	1	2	-
39 Vadstenan Katariina	7	2	-
40 Klara	2	-	-
41 Klemens	2	1	2
42 Knut, kuningas	4	1	17
43 Knut Laward	-	-	2
44 Kosmas ja Damianus	2	-	-
45 Bolsenen Kristina	4	4	1
46 Kristoffer	25	11	31
47 Lauri	31	6	35
48 Leonard	4	2	-
49 Lucia	1	-	-
50 Ludvig, Toulousen	1	-	-
51 Magnus, Orkneyn	-	-	2
52 Margareta	23	9	10
53 Maria Egyptica	1	-	-
54 Maria Magdalena	22	6	10
55 Martinus	20	3	14
56 Mauritius	-	1	4
57 Nikolaus	3	3	14
58 Olavi	49	7	26
59 Ottilia	1	-	-
60 Perpetus	1	-	-
61 Quintia	-	-	2
62 Ragnhild	2	-	-
63 Remigius	-	-	2
64 Rochus	3	2	-

	Ruotsi	Suomi	Tanska
65 Sebastianus	11	3	4
66 Sigfrid	7	-	6
67 Silvester ensimmäinen	-	-	2
68 Stefanus (Tapani)	14	2	5
69 Sunneva	1	-	-
70 Thomas Becket, Canterbury	-	-	1
71 Torkel	4	-	-
72 Ursula	20	5	8
73 Veronica	1	2	-
74 Vitus	1	-	-
75 Vincent	-	-	2
76 Wilgefortis	-	-	1
77 Yrjänä (Georgius)	34	9	24

Ruotsin maalauskuvasastoissa (Nilsénin aineisto)
 kuvataan 63 eri pyhimystä, Suomen 39 pyhimystä
 ja Tanskan (Skoone, Hallanti ja Blekinge)
 44 eri pyhimystä.

APOSTOLIAIHEISET MAALAUKSET

Kirkko	Pietari	Andreas	Jakob v.	Johannes	Tuomas	Jakob n.	Filippus	Bartolom.	Matteus	Simon	J. Taddeus	Matias	Paavali	Tunnistamaton	Profeetta	Ajoitus
Finström	2	-	1	1	-	-	1	-	-	1	-	1	1	3	-	1400-1 loppu
Hammarland	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1400-1 loppu
Hattula	1	1	1	1	1	1	1	1	-	?	1	1	1	-	-	1510-1
Kaarina	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1470-90-1
Kalanti	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1470-71
Karjaa	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	12	n.1470
Kemin msk.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	n. 1520
Kumlinge	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	1500-1 alku
Laitila	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	1483
Lemland	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	1200-1 loppu
Lohja	1	6	-	1	1	1	1	1	-	1	-	1	1	-	-	1514-22
Mynämäki	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1425-50
Naantali	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1460-1
Parainen	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	10	1486
Perniö	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	10	n.1480
Pyhtää	1	1	1	1	1	1	1	1	-	1	1	1	1	-	-	1400-1 jälkip.
Rymättylä	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1500-1 alkup.
Sauvo	2	1	2	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	5	1472
Siuntio	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	n.1500-10
Taivassalo	2	1	1	-	-	1	1	-	-	1	2	1	1	2	6	1470-1
Turun tuomiok.	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
	18	18	11	6	5	6	7	7	3	6	8	9	9	9	52	

Nimitystä Biblia pauperum käytetään uudemmassa tutkimuksessa kuvaamaan tietyn tyyppisiä typologisia kirjoja, koska halutaan erottaa ne muista keskiaikaisista kirjoista, joita ovat mm. Speculum humanae salvationis ja Concordantiae caritatis. Kyseisellä kirjalla ei omana aikanaan ole ollut mitään yhtenäistä nimitystä. Jotkut käsikirjoitukset ovat kokonaan vailla nimeä. Käytännön epäyhtenäisyyttä kuvaa esim. Zwettlin käsikirjoituksen monimutkainen nimi: "In isto tractatu continentur septuaginta due hystorie cum auctoritatibus et concordanciis theologie et sacre scriptue et cum versibus qui comprehendunt easdem hystorias et dicitur vel appellatur sive intytulatur iste tractatus speculum salvationis".

Nykyään yleinen nimitys Biblia pauperum johtuu yhteen käsikirjoitukseen myöhemmin tehdystä merkinnästä: "hic incipitur bibelia pauperum" ja se on säilyttänyt asemansa siitä huolimatta, että sillä on ollut kilpailijana muita, sopivampiakin nimiä, esimerkiksi "Biblia picta" tai "Biblia parabolica". Koska nimityksen muuttaminen sopivampaankin todennäköisesti aiheuttaisi vain sekaannusta, ovat tutkijat, mm. Schmidt ja Cornell, katsoneen olevan syytä edelleen käyttää tätä nyt jo vakiintunutta nimitystä.

Säilyneet käsikirjoitukset ovat latinan- tai saksankielisiä. Saksankieliset Cornell jakaa kahteen ryhmään. Ensimmäisen ryhmän muodostavat suorat käännökset latinankielisestä originaalista (Die deutschen Übersetzungen). Toinen ryhmä muodostuu käsikirjoituksista, joiden teksti on käännöstä tehtäessä muokattu vapaammin (Die deutschen Bearbeitungen).

Biblia pauperumin syntyä ja kehittymistä ovat tutkineet mm. edellä mainitut Cornell ja Schmidt. Cornell tunsi kaikkiaan 68 käsikirjoitusta, jotka hän kuvituksen ja tekstien perusteella jakoi tyypeihin ja ryhmiin. Cornellin tutkimus valmistui vuonna 1925. Sen jälkeen löydettyjen käsikirjoitusten avulla on Schmidt pystynyt tarkentamaan mm. tyyppi- ja ryhmäjakoa sekä käsikirjoitusten ajoitusta.

Cornell ajoitti Biblia pauperumin synnyn 1200-luvun lopulle. Schmidt on siirtänyt tätä ajoitusta hieman taaksepäin ja on päätenyt siihen, että ensimmäinen Biblia pauperum olisi valmistunut viimeistään vuoden 1250 tienoilla. "Ensimmäinen Biblia pauperum" on hypoteesi. Schmidt on jopa pyrkinyt rekonstruioimaan sen 1300-luvun käsikirjoitusten avulla, joiden kaikkien arvellaan olevan lähtöisin yhdestä käsikirjoituksesta. 1300-luvun Biblia pauperumit ovat jo selvästi eriytyneet kolmeen tyyppiin tai perheeseen.

Cornell päätteli Biblia pauperumin syntypaikaksi jonkin baijerilaisen benediktiiniluostarin. Benediktiineihin on Schmidtkin päätenyt tutkimuksessaan, joskaan hän ei kokonaan sulje pois muitakaan mahdollisuuksia.

Biblia pauperum ei suinkaan ollut ensimmäinen typologisen taiteen ilmenemismuoto. Se oli 1000-luvulla alkanut uudelleen saavuttaa suosiota usean sadan vuoden tauon jälkeen (aikaisemmin mm. 500-luvulla). Cornell katsoo, että St. Denis'n apotti Suger olisi edistänyt typologista taidetta. 1200-luvun typologisessa taiteessa olivat Cornellin mukaan jo kaikki ne elementit, jotka Biblia pauperumin tuntematon tekijä (Schmidtin mukaan tekijöitä oli useita) kokosi omaan työhönsä. Tehtävänä olikin vain Raamatusta, muista kirjoituksista ja taiteesta tutun typologisen tradition kokoaminen ja kodifiointi.

1300-luvun alusta alkaa Biblia pauperum levittäytyä laajemmalle ilmeisesti kolmesta keskuksista, joista yksi epäilemättä oli Itävallassa ja kaksi muuta luultavasti Baijerissa. Biblia pauperum oli kuitenkin edelleen tunnettu vain eteläisessä Saksassa, kunnes yhden weimarilaiseen perheeseen kuuluneen vanhemman käsikirjoituksen vieni lienee luonut neljännen, nuorimman keskuksen Keski-Saksaan. Myöhempiä vaiheita on vaikeampi seurata maantieteellisesti. Kuitenkin vasta 1400-luvun painetut Biblia pauperumit näyttävät levinneen suuremmissa määrin saksalaisen alueen ulkopuolelle.

Lähteet:

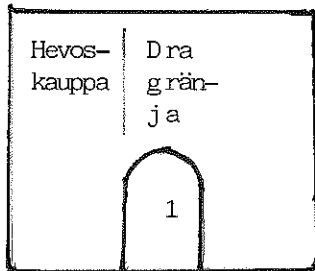
Schmidt, Gerhard, Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts. Graz 1959, passim.

Berve, Maurus, Die Armenbibel. Herkunft, Gestalt, Typologie. Beuron 1969, s. 8.

Cornell, Henrik, Biblia pauperum. Stockholm 1925, passim.

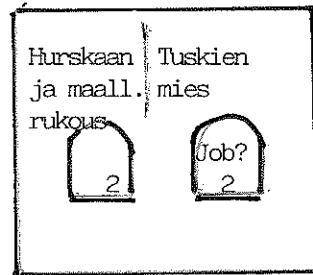
HATTULAN PYHÄN RISTIN KIRKON
ASEHUONEEN MAALAUKSET

Pohjoisseinä

1 Asehuoneesta
kirkkosaliin
johtava ovi

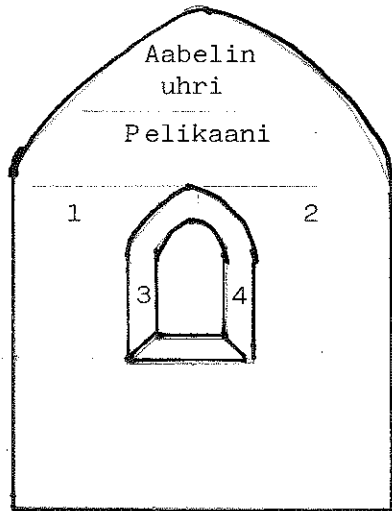
Itäseinä

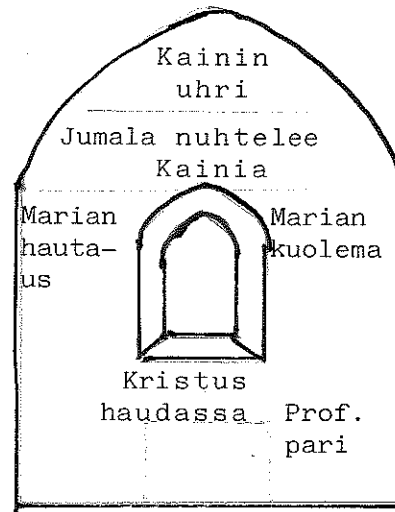
2 Seinäsyven-
nykset

HATTULAN PYHÄN RISTIN KIRKON SAKARISTON MAALAUKSET.

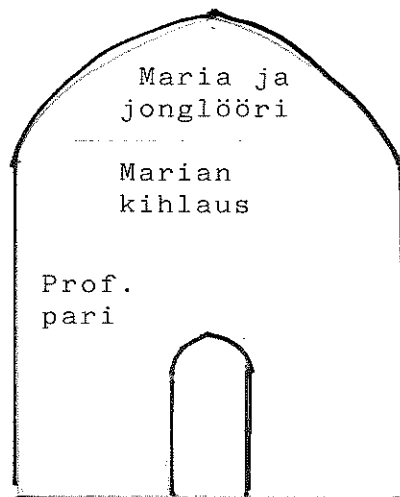
Pohjoisseinä

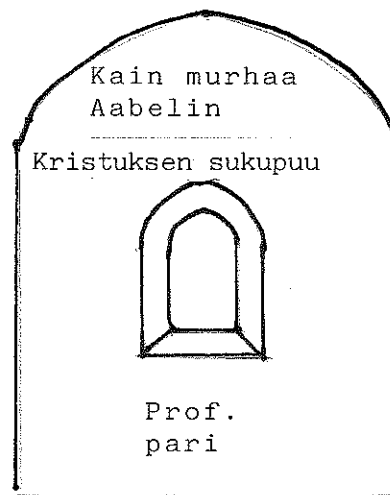
Itäseinä

Eteläseinä

Länsiseinä

- 1 Mahdollisesti rippiin liittyvä aihe, synninpäästö. Nilsén.
- 2 MHOKA: tunnistamaton aihe. Nilsén: pappi Pietarin seuraajana.
- 3 Pyhä Kakukyllä.
- 4 Bolsenan Pyhä Kristina.

VANHAN TESTAMENTIN AIHEET

Ruotsi¹ Suomi²**a. Luominen. Ensimmäiset ihmiset**

1. Kaaos - alkutila.	1	-
2. Jumalan henki liikkuu vetten päällä. (1 Moos. 1:2.)	1	-
3. Jumala luo taivaan ja maan. (1 Moos. 1:1-10.)	3	-
4. Jumala luo kasvit. (1 Moos. 1:11-12.)	4	-
5. Jumala luo taivaankappaleet. (1 Moos. 1:14-18.)	1	-
6. Jumala luo kalat. (1 Moos. 1:20-22.)	2	-
7. Jumala luo maaeläimet. (1 Moos. 1:24-25.)	3	-
8. Jumala luo Aatamin. (1 Moos. 1:25-27.)	5	-
9. Jumala luo Eevan. (1 Moos. 1:27-28, 2:21-22.)	19	5
10. Jumala lepää seitsemäntenä päivänä. (1 Moos. 2:1-3.)	2	-
11. Jumala yhdistää Aatamin ja Eevan. (1 Moos. 2:22-25.)	2	4
12. Jumala varoittaa Aatamia ja Eevaa. (1 Moos. 2:16. Tekstissä vain Aatami.)	6	-
13. Käärme viettelee Eevan ja Jumala kiroaa käärmeen. (1 Moos. 3:1-5, 14-15.)	5	-
14. Syntiinlankeemus. (1 Moos. 3:6.)	31	5
15. Jumala nuhtelee Aatamia ja Eevaa. (1 Moos. 3:9-13.)	1	-
16. Paratiisista karkoitus. (1 Moos. 3: 23-24.)	22	4
17. Aatami ja Eeva surevat. (?)	2	-
18. Aatami ja Eeva saavat vaatteet ja työ- kalut. (1 Moos. 3:21. Tekstissä vain vaatteet.)	6	-
19. Aatami kaivaa ja Eeva kehrää. (1 Moos. 3:23. Tekstissä maan vilje- minen.)	8	1
20. Aatami maanviljelijänä kyntämässä. (1 Moos. 3:23.)	1	-

1 Nilsénin aineistossa mukana 119 Ruotsin keskiaikaisen kirkon maalaukset.

2 Nilsénin aineistossa 16 Suomen kirkkoa, joihin sisältyvät kaikki Vanhan Testamentin aiheita sisältävät kuvastot.

b. Kain ja Aabel

1. Kainin ja Aabelin uhri. (1 Moos. 4:3-7.)	33	3
2. Kain surmaa Aabelin. (1 Moos. 4:8.)	17	3
3. Kain Jumalan edessä. (1 Moos. 4:9.)	13	3
4. Lemek surmaa Kainin ja sen jälkeen Tuubal-Kainin. (Henkilöt: 1 Moos. 4:23. Aihe Speculum Humanae Salva- tionis.)	1	-

c. Nooan historia

1. Nooa vuolee hirsiä arkkia varten. (1 Moos. 6:13-22, arkki.)	1	-
2. Nooa rakentaa arkin ja saa apua enke- liltä. (1 Moos. 6:13-22.)	2	-
3. Nooan arkki. Paholainen houkuttelee Nooan vaimoa. (?)	2	-
4. Nooan häpeä. Ham näkee isänsä häpeän. (Biblia pauperum.)	10	-

d. Aabrahamin historia.

1. Melkisedek jakaa leipää ja viiniä. (1 Moos. 14:18)	3	-
2. Kolme enkeliä vierailee Aabrahamin luona. (1 Moos. 18:1-33.)	3	-
3. Aabraham ja Iisak matkalla uhraamaan. (1 Moos. 22:3.)	18	1
4. Aabraham uhraa Iisakin. (1 Moos. 22: 9-10.)	22	1

e. Jaakobin historia

1. Eesau myy esikoisuutensa. (1 Moos. 25:29-34.)	1	-
2. Eesau astuu isänsä eteen. (1 Moos. 27:1-4.)	8	-
3. Eesau lähtee metsälle. (1 Moos. 27:3.)	6	-
4. Rebekka ja vohlannahka. (1 Moos. 27:16.)	1	-
5. Rebekka käärii vohlannahan Jaakobin käsiin ja kaulaan. (1 Moos. 27:16.)	4	-
6. Rebekka yksin.	1	-

7. Jaakob hankkii petoksella isänsä siunauksen. (1 Moos. 27:18-19.)	4	-
8. Jaakob lähetetään Laabanin luo. (1 Moos. 28:1-6.)	1	-
9. Jaakobin uni Beetelissä. (1 Moos. 28:12-15.)	4	-
10. Jaakobin paini enkelin kanssa. (1 Moos. 32:24.)	3	-

f. Joosefin historia

1. Joosef tuo ruokaa veljilleen. (1 Moos. 37:13-14.)	3	-
2. Joosef heitetään kaivoon. (1 Moos. 37:24.)	5	-
3. Joosef myydään ismaelilaisille kauppiaille. (1 Moos. 37:27-28.)	8	-
4. Ruuben tyhjän kaivon luona. (1 Moos. 37:29.)	6	-
5. Joosefin verinen ihokas näytetään Jaakobille. (1 Moos. 31:33.)	5	-
6. Joosef myydään Potifarille. (1 Moos. 37:36.)	5	-
7. Joosef selittää faaraon unet. (1 Moos. 41:14-36.)	2	-

g. Mooseksen historia

1. Mooses ja palava pensas. (2 Moos. 3:2.)	19	3
2. Israelilaiset kulkevat Punaisen meren poikki. (2. Moos. 14:21-31.)	9	-
3. Mannasade. (2 Moos. 16:4-36, 4 Moos. 11:6-9.)	17	3
4. Mooses vastaanottaa laintaulut. (2 Moos. 31:18.)	8	2
5. Kultainen vasikka. (2 Moos. 32:1-6, 19.)	5	-
6. Mooses lyö rikki laintaulut. (2 Moos. 32:19.)	3	-
7. Mooses rukoilee Jumalalta anteeksiantoa Israelin lapsille. (2 Moos. 32:30-32.)	1	-
8. Mooses jakaa lait. (2 Moos. 34:32.)	2	-
9. Mooses parantaa spitaalisen Mirjamin. (Mirjamista: 4 Moos. 12:1-15.)	3	-
10. Vakoojat palaavat luvatusa maasta rypäleterttua kantaen. (4 Moos. 13:24.)	15	2

11. Aaronin sauva versoo. (4 Moos. 17:1-13.)	8	-
12. Mooses lyö vettä kalliosta. (4 Moos. 20:8-11.)	13	2
13. Mooses ja vaskikäärme. (4 Moos. 21:9.)	11	3
14. Vaskikäärme yksin.	1	-
15. Maa nielaisee tottelemattomat? (5 Moos. 11:6.)	-	1
16. Luvattu maa? (5 Moos. 34:4.)	1	-

h. Gideon ja koetus villoilla. (tuom. 6:36-40.)	13	-
---	----	---

i. Simsonin historia

1. Simson ja leijona. (Tuom. 14:5-6.)	39	2
2. Simson lyö filistealaiset aasinleukaluulla. (Tuom. 15:15-17.)	1	-
3. Simson ja Gazan portit. (Tuom. 16:3.)	19	2
4. Delila leikkaa Simsonin hiukset. (Tuom. 16:19.)	12	1
5. Simson sokaistaan. (Tuom. 16:21.)	4	-

j. Daagonin alassyösty kuva. (1 Sam. 5:4.)	1	-
---	---	---

k. Daavidin historia

1. Daavid astuu Saulin eteen ja tarjoutuu surmaamaan Goljatin. (1 Sam. 17:32-33.)	1	-
2. Daavid surmaa leijonan ja karhun. (1 Sam. 17:34-35.)	4	-
3. Daavid kaataa Goljatin lingolla. (1 Sam. 17:49.)	10	-
4. Daavid lyö Goljatin pään poikki. (1 Sam. 17:51.)	15	1
5. Daavid palaa mukanaan Goljatin pää ja häntä kunnioitetaan. (1 Sam. 18:6-7.)	17	-
6. Miikal auttaa Daavidia pakenemaan. (1 Sam. 19:12.)	3	-
7. Saul antaa tappaa papit. (1 Sam. 22:17-18.)	1	-

8. Herra kehoittaa Daavidia palaamaan Saulin kuoleman jälkeen. (2 Sam. 2:1.)	4	-
9. Abner Daavidin edessä. (2 Sam. 3:19-21.)	1	-
10. Jooab surmaa Abnerin. (2 Sam. 3:27.)	10	-
11. Uuria Daavidin edessä. (2 Sam. 11:6-8.)	1	-
12. Profeetta Naatan nuhtelee Daavidia. (2 Sam. 12:1-14.)	4	-
13. Absalom vastaanottaa kruunun ja valtikan. (Absalomista 2 Sam. 15:1-13.)	1	-

l. Salomon historia

1. Salomo korottaa äitinsä Batseban. (1 Kun. 2:19.)	5	-
2. Salomon tuomio. (1 Kun. 3:16-28.)	6	-
3. Salomon temppeli. (1 Kun. 6:1-38, 2 Aikaki. 3:1-17.)	1	-
4. Saaban kuningatar Salomon edessä. (1 Kun. 10:1-13, 2 Aikak. 9:1-12.)	6	-

m. Korkean veisun morsian ja ylkä

1. Morsian etsii rakastettuaan. (Kork. v. 3:1-3, 5:6-17.)	3	-
2. Morsian löytää rakastettunsa. (Kork. v. 3:4.)	3	-
3. Sielu vastaanottaa ikuisen elämän kruunun. (Ei Korkeasta veisusta, mutta yhdistetty Biblia pauperumissa siihen.)	5	-
4. Oikeudenmukaisuus palkitaan. (Kork. v. 4:7.)	1	-
5. Ylkä tulee morsiamensa luo viinitarhassa. (Kork. v. 8:13 ja 7:13.)	1	-
6. Ylkä syleilee morsianta. (Kork. v. 2:6, 8:3, 2:7 ja 3:5.)	1	-

n. Elia, Elisa, Miika, Enok

1. Elia herättää henkiin lesken pojan Sarefatissa. (1 Kun. 17:17-24.)	2	-
2. Elian uhri. (1 Kun. 18:36-39.)	4	-
3. Baalin profeetat teloitetaan. (1 Kun. 18:40.)	1	-
4. Elia kuningatar Iisebelin edessä. (1 Kun. 19:2.)	2	-

5. Elia erämaassa. (1 Kun. 19:4-8.)	1	-
6. Eliasta kutsutaan. (1 Kun. 19:19.)	1	-
7. Miika ennustaa Ahabin kuoleman. (1 Kun. 22:14-28.)	1	-
8. Ahabin ja Josafatin sotaretki aramilaisia vastaan. (1 Kun. 22:15-37.)	1	-
9. Elian viimeinen käynti profeetanoppilaiden luona. (2 Kun. 2:7.)	1	-
10. Profeetanoppilaat tapaavat Elisan. (2 Kun. 2:15-16.)	1	-
11. Elia ja Elisa Jordanin luona. Vesi jakautuu. (2 Kun. 2:7-8.)	1	-
12. Eliaan matka taivaaseen. (2 Kun. 2:11.)	16	-
13. Elisa puhdistaa Jerikon veden. (2 Kun. 2:19-22.)	1	-
14. Pojat pilkkaavat Elisaa Beetelissä. (2 Kun. 2:23-24.)	9	-
15. Elisa ja lesken öljy. (2 Kun. 4:1-6.)	-	1
16. Elisa ja suunemilainen nainen istuvat pöydässä. (2 Kun. 4:8.)	1	-
17. Elisa herättää henkiin suunemilaisen naisen pojan. (2 Kun. 4:32-34.)	2	-
18. Elisa ja Naaman. (2 Kun. 5:15-16.)	1	-
19. Elisa ja kadonnut kirves. (2 Kun. 6:1-7.)	1	-
20. Elisa Joramin edessä. (2 Kun. 6:20-22.)	1	-
21. Iisebelin kuolema. (2 Kun. 9:30-37.)	1	-
22. Enok otetaan taivaaseen. (1 Moos. 5:24, Hebr. 11:5 ym.)	10	-
23. Eliaan ja Enokin paluu. (Mal. 4:5.)	1	-

o. Ester

1. Ester Ahasveroksen edessä. (Ester 5:1-8.)	7	-
2. Ester ja Haaman. (Ester 7:7-10.)	3	-

p. Job

1. Paholainen kiusaa Jobia. (Job 2:7.)	2	-
2. Job vaimonsa ja ystäviensä ympäröimänä. (Job 2:9-13.)	1	-
3. Job istumassa tuhkaläjällä iho paiseiden peittämänä. (Job 2:8.)	-	2

q. Profeetta Jesajan teloitus

(Speculum humanae salvationis.)	1	-
---------------------------------	---	---

r. Danielin historia

1. Kolme miestä palavassa pätsissä.
(Dan. 3:19-27.)	3	-
2. Daniel ja babylonialainen lohikäärme.
(Biblia Vulgata Dan. 14:22-26.)	1	2
3. Babylonialaiset vaativat Daavidin kuolemaa.
(Biblia Vulgata Dan. 14:27-29.)	2	1
4. Daniel leijonanluolassa. (Dan. 6:16-23
ja Biblia Vulgata Dan. 14:30-42.)	5	2
5. Danielin viholliset heitetään leijonanluolaan.
(dan. 6:24.)	5	2
6. Daniel ja kaste. (Mahdollisesti Dan. 6:25-29.
Viitanee siihen, että keisari tunnustaa Danielin Jumalan.)	-	1
7. Vanhat miehet syyttävät Susannaa.
(Biblia Vulgata Dan. 13:28-43.)	1	-

s. Joona

1. Valaskala nielaisee Joonan. (Joona 2:1:) 10	1
2. Valaskala sylkäisee Joonan ulos suustaan.
(Joona 2:11.)	15 2

t. Tryphon väijyy Joonatania.

(Biblia Vulgata 1 Makk. 12:39-52.)	2	-
------------------------------------	---	---

Lähde: Nilsén, Anna, Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkomålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534. Uddevalla 1986, s. 29-32.

HATTULAN SEURAKUNNAN PAPIT, joista on kirjallisia mainintoja Leinbergin mukaan.

Eschillus, mainitaan kirkkoherrana täällä 1331 (REA n:o 64, 65 ja 68; Sv.Dipl. n:o 2820).

Menichinus, mainitaan pappina täällä 1.5.1338 (REA n:o 93).

Johannes Rotgeri, mainitaan kirkkoherrana täällä 1353, jolloin hän sai lupauksen kaniikin virasta ja prebendasta Hamarin tuomiokirkossa Norjassa (Hist.Arkisto II, s. 10). Tämä siirtyminen ei näytä toteutuneen, sillä 23.4.1357 mainitaan Johannes de Hattula, canonicus aboensis (Sv.B. n:o 164).

Syyskuussa 1358 suoritti Johannes Rotkeri 30 markkaa Ruotsin rahaa paavin rahastolle (skattkammare) Turun tuomiokirkon kaniikinvirasta ja prebendasta, jotka hän oli saanut 1350 Roomassa kuolleen kaniikin ja Mynämäen kirkkoherran Thidemannus Vlfredin jälkeen (Hist.Ark. II, s. 13-14).

Jöns Erici, luultavasti kirkkoherrana täällä piispa Hannun (Johannes Westafals) aikana (Sv.B. n:o 304).

Johannes Amberni Gran oli aikaisemmin 12 vuotta (1369-1381?) kirkkoherrana Porvoossa, mutta siirrettiin 1380-luvun alussa kirkkoherraksi tänne (Sv.B. n:o 371).

Dominus **Andreas Magni** de Hattela, prebyter de ecclesia Abonensi, kirjoitettiin Prahan yliopiston juridiseen tiedekuntaan 1397 (Daae, Matrikel over Nordiske Studerende ved fremmede Universiteter I, s. 8; C.G.Styffes handskrifna anteckningar om swenske studerande vid utrikes universiteter).

Fridrik, mainitaan kirkkoherrana täällä 14.2.1405 (Sv.B. N:o 304).

Jonis, mainitaan pappina täällä 26.1.1423 (Sv.B. n:o 400).

Laurens (Finke), mainitaan olleen kirkkoherrana täällä ja kuolleen enne 13/20 heinäkuuta 1426. Oman ja vanhempiensa sielujen puolesta hän oli, ollessaan kirkkoherrana täällä, testamentannut Turun tuomiokirkolle isänsä puolelta perimänsä tilan lähellä Paimion kirkkoa (Sv.B. n:o 423).

Hindrich Jonsson, mainitaan kirkkoherrana täällä 1429.

Laurentius Skytta tai Skötta, mainitaan Turun kaniikkina 1449-1451 ja samoin kirkkoherrana täällä 8.9.1451 (Arv. IV:19).

mainitaan tuomiokirkon taloudenhoitajana 23.9.1451 (Arv. II:139; III:145,147; IV:8,14,19). Mahdollisesti tämän toimen johdosta hän asui 26.1.1457 Pyhän Henrikin talossa Turussa (Sv.B. n:o 580). On epävarmaa, onko tämä mies se Laurens Skytte, joka 12.2.1442 mainitaan Perniön kirkkoherrana (Sv.P.n:o 509).

Peder Hercke (= Härkä), mainitaan kirkkoherrana täällä
1491 (Ingående Diarium 1575, Sv. Riksarkivet).

Matthias tai Matts Nilsson, mainitaan kirkkoherrana
täällä 24.8.1550 (Suomen Valtionarkisto, n:o 3725,
lehti 32), 30.4.1552, 1554 ja 8.4.1557.

Lähde: Leinberg, K.G., Det odelade Finska biskopsstiftets
herdaminne. Suomen kirkkohistoriallisen seuran
toimituksia. I. Porvoo 1895, s. 45.